

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

---

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 1, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ

УДК 34

**ТАК ЛИ ЦЕНТРАЛИЗОВАНА ЕВРОПЕЙСКАЯ МОДЕЛЬ
КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ?****Р.Р.ИСМАИЛОВ***Бакинский государственный университет*
rissmailov@yahoo.com

Традиционное восприятие европейской модели конституционного контроля сформировалось во многом благодаря итальянскому ученому Пьеро Каламандреи, разработавшему в середине прошлого века классификацию конституционного контроля, одним из важнейших элементов которой является противопоставление централизованной и децентрализованной моделей конституционного контроля. Данная классификация основывалась на конституционном опыте весьма ограниченного числа государств, предусмотревших на тот период в своих правовых системах институт конституционного контроля. По прошествии нескольких десятилетий эволюция конституционного контроля в этих странах, а также его установление и развитие во многих других государствах позволяет иначе взглянуть на некоторые устоявшиеся понятия. В частности, проверка конституционности, осуществляемая по обращениям судов общей юрисдикции, превратила монополию конституционного суда на осуществление контроля за конституционностью в его монополию на обязательное для соответствующих субъектов признание нормы неконституционной. Кроме того, централизованность европейской модели еще более ослабляется в результате толкования судами общей юрисдикции законов в соответствии с Конституцией, которое по сути является «малым» конституционным контролем, призванным запрещать неконституционное содержание нормы, а не ее текст. Проверка «доконституционных» законов судами общей юрисдикции, проводимая в ряде стран, также свидетельствует о некоторой децентрализации европейской модели. Существующая во Франции практика взаимоотношений между Кассационным судом, Государственным советом и Конституционным советом свидетельствует, что в этой стране имеются три независимых высших судебных органа, каждый из которых может толковать Конституцию самостоятельно. Таким образом, централизованность европейской модели размывается рядом децентрализующих элементов, предусмотренных как на законодательном уровне, так и введенных судебной практикой различных конституционных судов.

Ключевые слова: европейская модель конституционного контроля, централизованный контроль, монополия конституционного суда на осуществление конституционного контроля, конституционно-конформное толкование, доконституционные законы, судебное толкование

Традиционное восприятие европейской модели конституционного контроля неотделимо от такого ее качества, как централизованность, которая позволяет наряду с другими критериями различать эту модель от американской. Такое положение вещей сложилось во многом благодаря Г.Кельзену, признаваемому главным образом фактическим автором этой модели контроля, который в своей широко известной полемике с К. Шмиттом о гаранте конституции отмечал крайнюю желательность централизации конституционного контроля в интересах авторитета конституции [18], [19, с. 349], а также итальянскому ученому-юристу П.Каламандреи, разработавшему в начале 1950-х гг. классификацию конституционного контроля, признанную впоследствии классической [24, с. 98]¹, одним из важнейших элементов которой является противопоставление централизованной и децентрализованной моделей конституционного контроля.

При этом П.Каламандреи, формируя свою позицию, мог опираться на конституционный опыт весьма ограниченного числа государств, предусмотревших в правовых системах на середину прошлого века институт конституционного контроля. Однако по прошествии нескольких десятилетий эволюция конституционного контроля в указанных странах, а также его установление и развитие во многих других государствах позволяет по-другому взглянуть на некоторые устоявшиеся понятия и, возможно, понять необходимость обусловливания их широкого использования некоторыми оговорками.

В частности, апелляция к географии при наименовании моделей конституционного контроля имеет весьма условный характер. Организация конституционного контроля в ряде европейских государств, таких как Греция² (ст. 93.4 Конституции), Ирландия (ст. 34.4 Конституции)³, Дания и Норвегия⁴, а также Швеция¹ (§ 14 гл. 11 Акта о форме правле-

---

¹ См.: *Ferrer Mac-Gregor E.* Panorámica del derecho procesal constitucional y convencional. Madrid, 2017. P. 98.

² Статья 93.4 Конституции Греции устанавливает, что суды обязаны не применять закон, содержание которого противоречит Конституции. [30, с. 11].

³ Согласно ст. 34.4 Конституции Ирландии, если настоящей статьей не предусмотрено иное, юрисдикция Высокого суда распространяется на вопрос конституционности любого закона, и ни один такой вопрос не может быть поставлен в любом суде, учрежденном на основании настоящей или любой другой статьи настоящей Конституции, кроме Высокого суда, Апелляционного суда или Верховного суда [36, с. 587—588].

⁴ Конституционные документы Дании и Норвегии не предусматривают норм об осуществлении судами конституционного контроля, тем не менее он осуществляется во многом благодаря судебному истолкованию соответствующих конституционных положений и вкладу правовой доктрины. [27, с. 15—16]. →

ния), по многим параметрам ближе к организации конституционного контроля в США, чем к европейской модели. В Португалии уже в XIX в. суды заявили о своем праве не применять неконституционное законодательство [1, с. 678-679]. Конституция 1911 г. под влиянием бразильской Конституция 1891 г. подтвердила это право в ст. 63: если в деле, переданном на рассмотрение суда, одна из сторон ставит под сомнение действительность закона, суды проверяют соответствие этого акта Конституции и изложенным в ней принципам [1, с. 681].

С другой стороны, некоторые латиноамериканские государства в значительной степени заимствовали элементы европейской модели [2], [3, с. 334-336], в то время как на азиатском континенте есть примеры, которые могут быть связаны как с американской (например, Япония² и Филиппины³), так и европейской моделями (например, Южная Корея⁴ и Индонезия⁵). Соответственно, обозначение моделей как «американская» и «европейская» имеет весьма условный характер.

Однако более существенно то, что в результате развития конституционного контроля в странах, относящихся к европейской модели, возможно подметить изменение степени централизованности осуществляемого контроля. Общеизвестно, что важнейшим качеством систем с централизованным конституционным контролем признается обеспечение невозможности принятия различных решений о конститу-

---

¹ → В соответствии с § 14 гл. 11 Акта о форме правления если суд установит, что какое-либо положение противоречит норме основного закона или другому высшему закону, это положение не должно применяться. То же самое относится к случаям, когда процедура, установленная законом, была нарушена в каком-либо важном отношении при принятии положения. [27, с. 16].

² В статье 81 Конституции Японии определено, что Верховный суд является судом высшей инстанции, полномочным решать вопрос о конституционности любого закона, приказа, предписания или другого официального акта [37, с. 289—310].

³ Согласно статье VIII, раздела 2 (1) Конституции Филиппин 1935 г. в юрисдикцию Верховного суда данного государства входят в числе прочего все дела, в которых ставится под сомнение конституционность или действительность какого-либо договора, закона, исполнительного распоряжения или постановления [20, с. 121-156].

⁴ В соответствии со ст. 107(1) Конституции Южной Кореи если в суде рассматривается вопрос о конституционности закона, то суд должен затребовать решение Конституционного суда, в соответствии с которым он принимает свое решение [21, с. 141-167].

⁵ Согласно ст. 24 Конституции Индонезии, Конституционный суд обладает полномочием рассматривать дела как первая и последняя инстанция и имеет право принимать окончательные решения по вопросам соответствия законов Конституции, о спорах между государственными органами о полномочиях, установленных Конституцией, о роспуске политической партии, о результатах всеобщих выборов [4, с. 214-229].

ционности, что обеспечивается монополией конституционного суда на осуществление конституционного контроля.

В частности, Г.Кельзен выступал против осуществления конституционного контроля судами общей юрисдикции по американскому образцу. В основе этого подхода лежало убеждение, что диффузной (децентрализованной) модели свойственна правовая неопределенность. Это связано с тем, что суды США вправе не применять признанный неконституционным закон, но не имеют полномочий признать его недействительным с обязательной силой *erga omnes*, т. е. фактически окончательно «удалить» его из правового порядка страны. Указанное положение влечет риск, что другой суд, применяющий тот же закон в другом деле, может либо вообще не проверить его конституционность, либо, осуществив контроль, признать его соответствующим Конституции, например, путем иного истолкования, и применить его в этом деле. Таким образом, различные суды могут прийти к противоречивым выводам относительно конституционности одного и того же закона, что создает возможность правовой неопределенности [31, с. 268], которая может быть устранена посредством «монополизации» конституционного контроля.

Указанная монополия в Австрии подверглась существенному преобразованию в результате проведения конституционной реформы от 7 декабря 1929 г. [5], которая, изменив ст. 140 Конституции, распространила право на оспаривание конституционности закона на Верховный и Административный суды. Любая сторона спора, рассматриваемого одним из этих двух высших судов, могла поставить перед ним вопрос о конституционности закона, применимого к конкретному делу, хотя сам конституционный вопрос мог быть поднят перед Конституционным судом только решением суда, поскольку, с процессуальной точки зрения, решающим был общественный интерес, защищаемый судами, а не частные интересы сторон в соответствии с объективной природой процессов нормативного контроля [38, с. 292].

Таким образом, конституционная реформа 1929 г. изменила сущность монополии Конституционного суда на осуществление контроля за конституционностью, превратив ее по сути в монополию Конституционного суда на обязательное для соответствующих субъектов признание нормы неконституционной, поскольку в определенном смысле два высших суда общей юрисдикции, получившие право вносить в Конституционный суд соответствующий запрос, по смыслу ст. 140 Конституции, прежде чем принять решение о его внесении, логически должны были сформулировать мнение о несоответствии нормы Конституции, на котором далее основывалась бы постановка вопроса о конституционности.

Иными словами, контроль, осуществляемый специализированным Конституционным судом по обращениям судов (судей) общей юрисдикции, по сути, имеет двухступенчатый характер. Если судья, рассматривающий конкретное дело, отказывается удовлетворить ходатайство стороны о направлении вопроса о проверке конституционности в Конституционный суд, он фактически единолично решает эту проблему, внося таким образом элемент децентрализации в европейскую модель.

Если же ходатайство удовлетворяется, две ступени конституционного контроля следуют одна за другой. Первая, предварительная ступень, входящая в сферу полномочий судов общей юрисдикции, сводится в итоге к оценке реакции на запрос Конституционного суда. Вторая, дефинитивная, является прерогативой Конституционного суда. Тем не менее обращающийся суд обязательно осуществляет проверку конституционности, поскольку условиями для обращения в Конституционный суд являются в зависимости от системы контроля, применяемого в конкретной стране, его сомнения в конституционности применяемой в деле нормы или его убежденность в неконституционности такой нормы.

Таким образом, можно предположить, что где бы ни существовал этот процессуальный механизм, вне зависимости от его наименования, Конституционный суд, в той мере, в какой он разделяет с судами общей юрисдикции возможность выносить решения о конституционности, утрачивает монополию на конституционный контроль, сохраняя ее лишь на признание оспариваемой нормы неконституционной.

Отметим, что централизованность европейской модели еще более «размывается» по причине толкования судами общей юрисдикции законов в соответствии с Конституцией, в результате так называемого конституционно-конформного толкования.

«Конформное толкование» — это выражение, используемое как на национальном, так и на международном уровнях для описания метода, на основе которого норма интерпретируется в свете других правил поведения, принадлежащих либо внутригосударственному правовому порядку, либо наднациональному. В этом смысле можно сказать, что конформное толкование может иметь как внутрисистемное, так и межсистемное значение. В первом случае речь, как правило, идет о толковании законов в свете конституционных требований.

В научной литературе понятие «конституционно-конформное толкование» обычно ассоциируется именно с европейской моделью конституционного контроля, где она получила широкое распространение [22, с. 291-305].

Рождение доктрины конституционно-конформного толкования

связано с деятельностью Федерального конституционного суда Германии (далее также — ФКС Германии), который впервые ее применил в 1953 г., отметив, что презумпция конституционности закона обязывает суд применять такое толкование [6]. Логика конституционно-конформного толкования состоит в том, что если на основе общепризнанных методов толкования возможно вывести более чем один результат толкования, правоприменители должны выбрать тот из них, который соответствует смыслу Основного закона. Сходные правовые позиции выражены многими конституционными судами¹.

Как показывает практика различных конституционных судов, доктрина конституционно-конформного толкования основывается на том, что неконституционность и, соответственно, недействительность нормы — это *ultima ratio*. Поэтому в случаях сомнений относительно конституционности нормы толкование закона, соответствующее Конституции, является более предпочтительной формой реакции конституционного суда.

При этом конституционно-конформное толкование может быть обосновано исходя из различных соображений. Здесь укажем на три взаимосвязанных аспекта: 1) принцип максимального сохранения нормы, присущий любому иерархически структурированному правовому порядку; 2) презумпция о внутренней непротиворечивости правового порядка; 3) проявление судебной сдержанности, основанной на судебном уважении (*judicial deference*) в отношении законодательной власти.

Именно соображениями судебной сдержанности и, соответственно, стремлением удержать как свою практику, так и практику судов общей юрисдикции в рамках традиционного восприятия роли и места органов правосудия, не обладающих правотворческими функциями, была продиктована позиция ФКС Германии о пределах конституционно-конформного толкования, выраженная в 2014 г. Во-первых, Суд отметил важность правильного, добросовестного применения общепризнанных методов толкования закона. Кроме того, пределы конституционно-конформного толкования очерчены семантическими границами толкуемой нормы, ее основными целями, объективированными намерениями законодателя. По мнению Суда, несоблюдение данных правил позволит обойти политическое решение, принятое демократически легитимированным законодательным органом [9].

Конституционно-конформное толкование не является исключительной прерогативой ФКС Германии. Иные суды также обязаны

---

¹ См., например, решения Конституционного суда Испании № 111/1993 от 27 апреля 1993 г. [44] или Конституционного суда Италии № 279/1990 от 31 мая 1990 г. [45].

(именно обязаны) осуществлять данный вид толкования. Дело том, что содержание параграфа 1 ст. 100 Основного закона обязывает суды проверять конституционность законов, применяемых ими в конкретных делах. Однако Федеральный конституционный суд, согласно устоявшейся практике, признает запрос судов о проверке конституционности на основе указанной нормы Основного закона только в том случае, если обращающемуся суду, несмотря на все разумно предпринятые действия, не удалось истолковать оспариваемую норму в соответствии с Конституцией [10], [11], [12].

Сходная ситуация сложилась в Италии, где начиная со второй половины 1990-х гг. одним из оснований приемлемости конституционного запроса суда является демонстрация им поиска конституционно-конформного толкования в конкретном деле [33, с. 113].

По мнению профессора Фрайбургского университета М.Йестада, в результате истолкования нормы закона в соответствии с Конституцией очевидно, что текст нормы остается неизменным, в то время как ее содержание или возможные истолкования уменьшаются за счет устранения неконституционного толкования. Иными словами, конституционно-конформное толкование ограничивает содержание нормы (ее толкования), не ограничивая форму нормы, т. е. текст нормы [28, с. 36].

Конституционно-конформное толкование подвергается критике в связи с тем, что оно является по сути не толкованием, а представляет собой фактический конституционный контроль, скрываемый посредством смешения вопросов содержания нормы и ее соответствия конституции. Вопрос, на который должен быть дан ответ в ходе толкования — что означает нормативный акт, — смешивается с вопросом, на который обычно отвечают путем признания или непризнания неконституционности оспариваемой нормы — является ли толкуемый нормативный акт соответствующим конституции [29, с. 63].

Из этого следует, что конституционно-конформное толкование по сути является «малым» конституционным контролем, призванным запрещать неконституционное содержание нормы, а не ее текст. При этом учитывая, что суды общей юрисдикции в некоторых странах, например, как указано выше, в Германии и Италии фактически обязаны толковать законы в соответствии с Конституцией, указанная выше монополия конституционных судов на признание оспариваемой нормы неконституционной сводится к монополии на отмену действия текста нормы, а не ее содержания.

Этот вывод косвенно подтверждается упомянутым выше решением ФКС Германии 2014 г., в котором было отмечено, что суды общей юрисдикции нарушают гарантированное ст. 101 Основного закона

право на законного судью, если они воздерживаются от передачи в Федеральный конституционный суд дела, касающегося нормы, которую в противном случае они сочли бы неконституционной, поскольку они недопустимо истолковали эту норму в соответствии с Конституцией. В рассматриваемом деле Федеральный верховный суд, придерживаясь своей судебной практики по «изолированному» планированию с заменой собственности, косвенно отверг необходимость передачи дела на рассмотрение Конституционного суда в связи с предполагаемой возможностью толкования Федерального строительного кодекса в соответствии с Основным законом. Таким образом, Федеральный верховный суд нарушил гарантию законного судьи, недопустимо предположив возможность толкования в соответствии с Основным законом, не применив п. 7, ч. 2 § 95 Федерального строительного кодекса, который он считал неконституционным, и не передав дело в Федеральный конституционный суд [9].

Таким образом, ФКС Германии подтвердил свою монополию на отмену действия текста нормы в случаях, когда истолковать ее в соответствии с Основным законом на основе общепризнанных методов толкования не представляется возможным, и связал данную монополию с конституционным правом на законного судью.

Кроме того, внутренняя структурная организация органа, осуществляющего конституционный контроль, также может свидетельствовать о проявлении элементов так называемой скрытой децентрализации, существование которых не очевидно на первый взгляд. Например, наиболее важной и уникальной структурной особенностью ФКС Германии является его разделение на два сената, обладающих взаимоисключающей юрисдикцией. Сенаты тоже отделены персонально, так как судьи избираются в Первый или Второй сенат, причем один из Сенатов возглавляет председатель суда, а другой — заместитель председателя суда. Оба они полностью независимы в отношении судебных дел, рассматриваемых их соответствующими сенатами. Наконец, каждый Сенат имеет собственное административное управление для организации своей работы.

Такое положение вещей объясняет, почему в немецкой правовой доктрине существует мнение, что каждый из сенатов является самостоятельным федеральным конституционным судом [39, с.22], которое подтверждается фактом, что сенатами вырабатываются различные подходы по одним и тем же вопросам. Правда, законодательством предусмотрена процедура по преодолению таких разногласий. Согласно § 16(1) Закона о Федеральном конституционном суде «если один из сенатов расходится по какому-либо правовому вопросу с толкованием

права, содержащимся в решении другого Сената, то вопрос разрешает Пленум Федерального конституционного суда» [25]. Вопрос о созыве Пленума в этих обстоятельствах должен решаться Сенатом, который не согласен с судебной практикой другого Сената. Противоположный Сенат вправе решать, была ли затронута его существующая судебная практика, поэтому созыв Пленума возможен по обоюдному согласию сенатов [32, с. 19-20].

Применительно к Германии также следует указать на сравнительно распространенную практику признания судами общей юрисдикции неконституционными положений законов, принятых до вступления в силу Основного закона 1949 г. [34] В своем знаковом решении Федеральный конституционный суд заявил, что, как правило, он не обладает монополией на так называемые доконституционные законы» (*vorkonstitutionelle Gesetze*), т.е. парламентские акты, принятые до вступления в силу Основного закона 24 мая 1949 г. ФКС Германии обосновал свою позицию тем, что законодательная история ст. 100 Основного закона, а также прецеденты Веймарской республики говорят в пользу того, что суды общей юрисдикции могут осуществлять проверку конституционности таких законов [7]. В результате, начиная с этого решения, каждый раз, когда Федеральный конституционный суд оценивает обращения о проверке конституционности доконституционного закона, он в соответствии со ст. 100 Основного закона объявляет их неприемлемыми и оставляет решение этого вопроса на усмотрение судов общей юрисдикции. В доктрине в целом такой подход Суда, именуемый принципом освобождения доконституционного законодательства от монополии Федерального конституционного суда на проверку конституционности, был признан верным [35, с. 250-251].

В дальнейшем ФКС Германии уточнил, что означает понятие «доконституционный закон»: им признается только такой закон, принятый до вступления в силу Основного закона, который не был прямо или косвенно подтвержден постконституционным федеральным законодателем [8]. Таким образом, судам общей юрисдикции было предоставлено право самим определять, когда они вправе осуществлять проверку конституционности таких законов и, соответственно, объявлять их неконституционными, т. е. решать, когда монополия Федерального конституционного суда на объявление закона неконституционным не применяется.

Отметим, что соответствующие решения судов общей юрисдикции не обладают силой *erga omnes* и распространяются только на конкретное дело. То есть суды по существу не применяют в конкретном деле нормы, признанные неконституционными, поэтому их соответствующие решения не влекут более широких последствий.

Практика Конституционного суда Испании свидетельствует о несколько ином подходе к вопросу о том, кто должен осуществлять проверку конституционности доконституционных законов. Третье отменяющее положение Конституции Испании, согласно которому отменяются все положения, так или иначе ей противоречащие, позволяет судам общей юрисдикции не применять доконституционные нормы, нарушающие Конституцию. С другой стороны, Конституционный суд Испании в нескольких постановлениях указывал, что его юрисдикция распространяется на решение вопроса о конституционности доконституционных норм, если судьи и суды обратятся с соответствующим запросом в рамках процедуры конкретного контроля при наличии у них сомнений относительно конституционности таких норм [40]. Таким образом, Конституционный суд Испании, сохраняя возможность окончательного контроля за проверкой конституционности таких законов, признал возможность делить свою монополию на проверку доконституционных норм с судами общей юрисдикции [26, с. 542].

Содержание такого гибкого по утверждению бывшего председателя Суда профессора П. Крус Вильялона подхода связано с историческим контекстом, в рамках которого он был применен: в первые годы после принятия Конституции практически вся правовая система Испании была доконституционной, не существовало развитой конституционной традиции обеспечения верховенства Конституции, не были выработаны основные принципы конституционного толкования. С другой стороны, лаконичность многих наиболее значимых конституционных норм порождает проблемы толкования, при которых принятие решения Конституционного суда, имеющего силу *erga omnes*, могло иметь значительные преимущества с точки зрения правовой определенности [46]. Такое решение данной проблемы позволило предотвратить расхождения между параметрами решений судов общей юрисдикции, что было вполне возможным, учитывая большое количество индивидуальных решений о неприменимости тех или иных положений доконституционных законов [41, с. 735].

Однако, по мнению П. Крус Вильялона, по прошествии почти 20 лет с момента принятия Конституции все суды знакомы с руководящими принципами конституционного толкования, выработанными Конституционным судом, что позволяет им самостоятельно решать большинство проблем, связанных с конституционностью законодательства, принятого до 1978 г. С другой стороны, исключительная задача Конституционного суда, состоящая в осуществлении контроля за конституционностью законов, принятых после вступления в силу Конституции, может быть затруднена в связи с принятием на себя кон-

троля доконституционных законов, что приведет к дополнительным задержкам как в урегулировании вопросов, за решение которых Суд несет ответственность единолично, так и в разрешении тех, с которыми быстрее справятся самостоятельно суды общей юрисдикции [46].

Отметим также, что во многих странах проверка конституционности административных, а также судебных актов возложена не на конституционные суды, а на суды общей юрисдикции [23, с. 99-101]. В частности, во Франции Государственный совет в качестве высшей инстанции в системе административных судов вправе проверять конституционность актов органов исполнительной власти [46, с. 1086], а также конституционность международных обязательств Франции, что было подтверждено в решениях Совета по делам *Koné* [42] and *Sarran* [43]. Кассационный суд Франции также вслед за Государственным советом в деле *Fraisse* подтвердил особый статус конституционных норм, которые обладают верховенством над международными обязательствами Франции [14].

Практика взаимоотношений между Кассационным судом, Государственным советом и Конституционным советом свидетельствует, что указанные высшие суды Франции независимы друг от друга при формировании собственной практики толкования Конституции. В частности, существует примеры различного понимания одной и той же конституционной нормы. Например, Конституционный совет и Кассационный суд по-разному трактуют ст. 68 Конституции [15].

Аналогичным образом Государственный совет и Конституционный совет расходятся во мнениях относительно юридической значимости принципа, согласно которому молчание исполнительного органа равносильно отказу. В своем решении от 26 июня 1969 г. Конституционный совет указал, что согласно общему принципу права молчание исполнительного органа равносильно решению об отказе, которое может быть отменено только законодательным решением [16]. Государственный совет, отказываясь рассматривать его в качестве общего принципа права, указал, что юридическая фикция, заключающаяся в том, что молчание исполнительного органа дает основание для принятия решения, не существует без текста [17].

Во всяком случае представляется, что Франция, несмотря на то что представляется в качестве системы, имеющей централизованную форму конституционного контроля, характеризуется наличием трех независимых друг от друга высших судебных органов, каждый из которых может толковать Конституцию самостоятельно. Это приводит к тому, что на практике возникают случаи различного понимания одних и тех же конституционных норм и принципов, сопровождающегося к

тому же отсутствием механизма воздействия одного суда на практику другого в целях приведения к единообразному пониманию одной и той же конституционной нормы.

Таким образом, концентрация конституционного контроля может иметь иллюзорный характер, если одним из проявлений «концентрированности» контроля является обеспечение единообразного конституционного толкования. Пример Франции показывает, что ее система конституционного контроля потенциально может быть более децентрализованной, чем так называемая диффузная система, в которой единый Верховный суд страны, например в США, обеспечивает единое понимание конституционных норм.

Однако в Германии, в которой действует еще большая полисистемность [47, с. 25] судебной системы, удается тем не менее обеспечить единообразие в судебном толковании конституционных положений. Институт конституционной жалобы на решение судов общей юрисдикции, реализуемый физическими и юридическими лицами, дает возможность Федеральному конституционному суду подправить толкование Конституции, которое сопровождает принятие решений по конкретным делам в практике судов общей юрисдикции.

Однако примечательно, что это единообразие, рассматриваемое как определяющая черта европейской модели, поскольку оно представляет собой результат централизованности контроля, является не чем иным, как побочным продуктом определенного способа реализации конституционного контроля — конституционной жалобы на судебные акты, который в большей мере характерен скорее для американской, чем европейской модели, во всяком случае ее первоначальной версии, предусмотренной в Конституции Австрии 1920 г.

Более того, существует множество примеров организации конституционного контроля по европейской модели, когда оспаривание конституционности судебных актов законодательством не предусматривается. То есть обеспечение единообразия в судебном толковании конституционных норм обуславливается не органической структурой осуществления конституционного контроля, а наличием особого средства правовой защиты, позволяющего осуществлять контроль за конституционностью такого специфического акта, как судебный акт.

Изложенное позволяет прийти к выводу, что централизованность конституционного контроля, признаваемая важнейшим отличительным критерием дифференциации европейской модели от американской, «размывается» целым рядом децентрализующих элементов, как предусмотренных на законодательном уровне, так и введенных судебной практикой различных конституционных судов.

ЖИТЕПАТЫПА

1. Amaral M. L., Pereira R. A. The Portuguese Constitutional Court // The Max Plank Handbooks in European Public Law. Vol. 3: Constitutional Adjudication: Institutions. Oxford, 2020. P. 678—679.
2. Brewer-Carías A. R. Judicial Review in Comparative Law. Cambridge, 1989.
3. Brewer-Carías A. R. Judicial Review. Comparative Constitutional Law Essays, Lectures and Courses (1985—2011). Caracas, 2014. P. 334—336.
4. Butt S. Indonesia's Constitutional Court and Indonesia's Electoral Systems // Constitutional Courts in Asia: a Comparative Perspective. Cambridge, 2018. P. 214—229.
5. Bundesverfassungsgesetz vom 7. Dezember 1929, betreffend einige Abänderungen des Bundes-Verfassungsgesetzes vom 1. Oktober 1920 in der Fassung des B. G. Bl. Nr. 367 von 1925 (Zweite Bundes-Verfassungsnovelle) // Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich. 392/1929.
6. BVerfG 2, 266 (1953).
7. BVerfG, 24 February 1953 (1 BvL 21/51) (1953) NJW 497—499.
8. BVerfG, 17 January 1957 (1 BvL 4/54), published in (1957) NJW 417—420.
9. BVerfGE 138, 64 (2014).
10. BVerfGE 85, 329 (1992).
11. BVerfGE 121, 108 (2008).
12. BVerfGE 131, 88 (2012).
13. BVerfGE 138, 64 (2014).
14. Cour de Cassation, Assemblée plénière, du 2 juin 2000, 99-60.274. URL: <https://www.doctrine.fr/d/CASS/2000/JURITEXT000007040420>.
15. CC Décision n° 98-408 DC du 12. janvier 1999 Traité portant statut de la Cour pénale internationale. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1999/98408DC.htm>. Cour de Cassation, Chambre criminelle, du 10 octobre 2001, 01-84.922. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000007070790>.
16. CC Décision n° 69-55 L du 26 juin 1969. Nature juridique de certaines dispositions modifiées, des articles 4, 9 et 12 de la loi du 2 mai 1930 relative à la protection des monuments naturels et des sites de caractère, historique, scientifique, légendaire ou pittoresque, des articles 2 et 13 bis de la loi du 31 décembre 1913 sur les monuments historiques et de l'article 98-1 du code de l'urbanisme et de l'habitation. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1969/6955L.htm>.
17. Revue générale du droit. Conseil d'Etat, Assemblée, 27 février 1970, Commune de Bozas, requête numéro 76380: Revue générale du droit on line, 1970, numéro 26195. URL: www.revuegeneraledudroit.eu/?p=26195.
18. Calamandrei P. La illegittimità costituzionale delle leggi nel processo civile. Padova, 1950.
19. Calamandrei P. Opere Giuridiche. Vol. III. Diritto e processo costituzionale. Roma, 2019. P. 349.
20. Castañeda Anna Leah Fidelis T. The Origins of Philippine Judicial Review: 1900—1935 // Ateneo Law Journal. 2001. Vol. 46. P. 121—156.
21. Chaihark Hahm. Constitutional Court of Korea: Guardian of the Constitution or Mouthpiece of the Government? // Constitutional Courts in Asia: A Comparative Perspective. Cambridge, 2018. P. 141—167.
22. De Visser M. Constitutional Review in Europe: A Comparative Analysis. Oxford, 2014. P. 291—305.
23. Fromont M. La diversité de la justice constitutionnelle en Europe // Anuario iberoamericano de justicia constitucional. 2005. No. 9. P. 99—101.

24. Ferrer Mac-Gregor E. *Panorámica del derecho procesal constitucional y convencional*. Madrid, 2017. P. 98.
25. Federal Constitutional Court Act as published on 11 August 1993 (Federal Law Gazette I, p. 1473), as last amended by Article 4 of the Act of 20 November 2019 (Federal Law Gazette I, p. 1724).
26. Guillen Lopez E. *Judicial Review in Spain: The Constitutional Court* // *Loyola of Los Angeles Law Review*. 2008. Vol. 41. P. 542.
27. Iris Nguyễn Duy. *New Trends in Scandinavian Constitutional Review* // *Scandinavian Studies in Law*. 2015. Vol. 61. P. 15—16.
28. Jestaedt M. *The Constitution Conformant Interpretation — Norm Compatibilisation Through Harmonisation by Way of Interpretation* // *Relationship between the Legislature and the Judiciary: Contributions to the 6th Seoul-Freiburg Law Faculties Symposium*. Baden-Baden, 2017. P. 36.
29. Jestaedt M. *The Karlsruhe Phenomenon: What Makes the Court What It Is* // *The German Federal Constitutional Court: The Court Without Limits*. Oxford, 2020. P. 63.
30. Kaidatzis A. *Greece's Third Way in Prof. Tushnet's Distinction between Strong-Form and Weak-Form Judicial Review, and What We May Learn from It* // *Jus Politicum*. 2014. No. 13. P. 11.
31. Kelsen H. *General Theory of Law and State*. Cambridge, 1949. P. 268.
32. Kommers D., Miller R. *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. Durham, 2012. P. 19—20.
33. Lamarque E. *Interpreting Statutes in Conformity with the Constitution: The Role of the Constitutional Court and Ordinary Judges* // *Italian Journal of Public Law*. 2010. Vol. 2. Iss. 1. P. 113.
34. Maik M. *Constitutional review of foreign law in English and German courts — A comparative study* // *Oxford University Comparative Law Forum* 5. 2002. URL: <https://ouclf.law.ox.ac.uk/constitutional-review-of-foreign-law-in-english-and-german-courts-a-comparative-study/>.
35. Möschel M. *Diffuse Constitutionality Review in Germany* // *Constitutionalism Under Stress. Essays in Honour of Wojciech Sadurski*. Oxford, 2020. P. 250—251.
36. O'Brien F. W. *Judicial Review in Ireland* // *Saint Louis University Public Law Review*. 1990. Vol. 9. Iss. 2. P. 587—588.
37. Yasuo Hasebe. *Supreme Court of Japan: A Judicial Court, Not Necessarily a Constitutional Court* // *Constitutional Courts in Asia: A Comparative Perspective*. Cambridge, 2018. P. 289—310.
38. Söhn H. *Die abstrakte Normenkontrolle* // *Bundesverfassungsgericht und Grundgesetz (Festgabe aus Anlass des 25-jährigen Bestehens des Bundesverfassungsgerichts / C. Starck, M. Drath (hrsg.). Erster Band (Verfassungsgerichtsbarkeit)*. Tübingen, 1976. P. 292.
39. Schlaich K., Koriath S. *Das Bundesverfassungsgericht — Stellung, Verfahren, Entscheidungen*. 7th ed. München, 2007. P. 22.
40. STC 4/ 1981 of 2 February 1981.
41. Requejo Pagés Juan Luis. *The Spanish Constitutional Tribunal* // *The Max Plank Handbooks in European Public Law*. Vol. 3: *Constitutional Adjudication: Institutions*. Oxford, 2020. P. 735.
42. *Revue générale du droit*. Conseil d'Etat, Assemblée, 3 juillet 1996, Koné, requête numéro 169219: *Revue générale du droit* on line, 1996, numéro 7098. URL: www.revuegeneraledudroit.eu/?p=7098.
43. *Revue générale du droit*. Conseil d'Etat, Assemblée, 30 octobre 1998, Sarran, Levacher et autres, requête numéro 200286 et 200287: *Revue générale du droit* on line, 1998,

- numéro 56869. URL: www.revuegeneraledudroit.eu/?p=56869.
44. Sentencia 111/1993, de 25 de marzo. (URL: <http://hj.tribunalconstitucional.es/de-DE/Resolucion/Show/2240>)
45. Ordinanza 23-31 maggio 1990 (URL: https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?param_ecli=ECLI:IT:CO ST:1990:279).
46. Кокотова М. А. Государственный совет Франции как орган конституционного контроля // Актуальные проблемы российского права. 2014. № 6. С. 1086.
47. Павликов С. Г. Организация и деятельность местных судов: российский и зарубежный опыт. М., 2005. С. 25.
48. Особое мнение П. Крус Вильялона по делу № 73/1996 от 30 апреля 1996 г. URL: <https://www.boe.es/boe/dias/1996/05/31/pdfs/T00010-00017.pdf>.

KONSTITUSIYAYA NƏZARƏTİN AVROPA MODELİ HƏQİQƏTƏN MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞDİRMI?

R.R.İSMAYILOV

XÜLASƏ

Konstitusiya nəzarətinin Avropa modelinin ənənəvi qavrayışı əsasən keçən əsrin ortalarında konstitusiya nəzarətinin təsnifatını irəli sürmüş italyan alimi Pyetro Kalamandreyi sayəsində formalaşmışdır ki, onun da ən mühüm elementlərindən biri konstitusiya nəzarətinin mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş modelləri arasındakı qarşılaşdırılmasından ibarətdir. Bu təsnifat o dövrdə hüquq sistemlərində konstitusiya nəzarəti institutunu nəzərdə tutmuş çox məhdud sayda dövlətlərin konstitusiya təcrübəsinə əsaslanırdı. Onilliklər sonra bu ölkələrdə konstitusiya nəzarətinin təkamülü, eləcə də bir çox başqa dövlətlərdə həmin institutun yaranması və inkişafı bu sahədə formalaşmış bəzi konsepsiyalara fərqli tərzdə nəzər salmağa imkan verir. Xüsusilə ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinin müraciətləri əsasında müxtəlif hüquq normalarının konstitusiya uyğunluğunun yoxlanılması konstitusiya məhkəməsinin konstitusiya nəzarətini həyata keçirmək inhisarını konkret normanın məcburi qaydada müvafiq subyektlər üçün konstitusiya zidd olaraq tanımaq inhisarına çevirdi. Üstəlik, Avropa modelinin mərkəzləşdirilmiş kimi tanınması ideyası ümumi yurisdiksiya məhkəmələri tərəfindən qanunların konstitusiya uyğun şərhilə, yəni mahiyyətcə qaydanın mətninin deyil, onun konstitusiya zidd olan məzmununun qadağan edilməsini nəzərdə tutan “kiçik” konstitusiya nəzarəti fəaliyyəti ilə daha da zəifləyir. Bir sıra ölkələrdə ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinin “konstitusiya əvvəlki” qanunlar üzərindəki nəzarəti də Avropa modelinin müəyyən dərəcədə mərkəzləşdirilməsindən xəbər verir. Fransada Kassasiya Məhkəməsi, Dövlət Şurası və Konstitusiya Şurası arasındakı münasibətlərə dair mövcud təcrübə onu göstərir ki, bu ölkədə üç müstəqil ali məhkəmə orqanı var və onlardan hər biri Konstitusiyanı müstəqil olaraq şərh edə bilər. Beləliklə, Avropa modelinin mərkəzləşdirilməsi həm qanunvericilik səviyyəsində təmin edilən, həm də müxtəlif konstitusiya məhkəmələrinin məhkəmə praktikasında tətbiq edilən bir sıra mərkəzləşdirmə elementləri vasitəsilə pozulmuş olur.

Açar sözlər: konstitusiya nəzarətinin Avropa modeli, mərkəzləşdirilmiş nəzarət, konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsində konstitusiya məhkəməsinin monopoliyası, konstitusiya-konformal şərh, konstitusiya qədərki qanunlar, məhkəmə şərhilə

IS THE EUROPEAN MODEL OF CONSTITUTIONAL REVIEW SO CENTRALISED?

R.R.ISMAYILOV

SUMMARY

The traditional perception of the European model of constitutional control was formed largely thanks to the Italian scientist Piero Calamandrei, who developed in the middle of the last century a classification of constitutional control, one of the most important elements of which is the opposition of centralized and decentralized models of constitutional control. This classification was based on the constitutional experience of a very limited number of states that provided the institution of constitutional control in their legal systems at that time. After several decades, the evolution of constitutional control in these countries, as well as its establishment and development in many other states, allows us to take a different look at some well-established concepts. In particular, the verification of constitutionality, carried out on the basis of appeals from courts of general jurisdiction, turned the monopoly of the constitutional court on the exercise of control over constitutionality into its monopoly on the mandatory recognition of the norm unconstitutional for the relevant subjects. In addition, the centralization of the European model is further weakened as a result of the interpretation of laws by courts of general jurisdiction in accordance with the constitution, which is essentially a “small” constitutional control designed to prohibit the unconstitutional content of the norm, rather than its text. The verification of “pre-constitutional” laws by courts of general jurisdiction, conducted in a number of countries, also indicates some decentralization of the European model. The existing practice in France of the relationship between the Court of Cassation, the Council of State and the Constitutional Council shows that in this country there are three independent supreme judicial bodies, each of which can interpret the Constitution independently. Thus, the centralization of the European model is eroded by a number of decentralizing elements provided for both at the legislative level and introduced by the judicial practice of various constitutional courts.

Keywords: European model of constitutional control, centralized control, monopoly of the constitutional court on the exercise of constitutional control, constitutional-conformal interpretation, pre-constitutional laws, judicial interpretation.

UOT 321(091); 34(091)**SIYASI-HÜQUQİ MƏDƏNİYYƏTİN FORMALAŞMASI VƏ
İNKİŞAFINDA XARİZMATİK LİDER AMİLİ****X.C.İSMAYILOV****Bakı Dövlət Universiteti****ismail@mail.ru**

İstənilən mədəniyyət, o cümlədən də siyasi və hüquqi mədəniyyət şüurun və real davranışın elementlərinin üzvi vəhdətindən ibarətdir. Cəmiyyətin siyasi-hüquqi mədəniyyəti toplumun və hər bir fərdin mövcud siyasi sistemə, hakimiyyətə, siyasi liderə, hüquqa, onun institutlarına və normalarına münasibətini və davranışını əks etdirdiyi kimi, eyni zamanda liderin də xalqa, ayrı-ayrı sosial qruplara, əks düşüncəliliyə, demokratiya və onun prinsiplərinə (hakimiyyətlərin bölgüsünə, azad və ədalətli seçkilərə, vətəndaşların siyasi iştirakına, söz azadlığına və s.), hüquqa, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və realizəsi məsələlərinə münasibəti və davranışını səciyyələndirir. Məqalədə siyasi liderin xarizmasınının cəmiyyətin siyasi və hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasına və səviyyəsinə təsiri məsələləri araşdırılır, bütövlükdə xarizmatik lider anlayışının məzmun və mahiyyətinin açılıb göstərilməsinə cəhd edilir.

Açar sözlər: siyasi və hüquqi mədəniyyət, xarizmatik lider, siyasi mədəniyyətin və mentallığın müstəsna cəhətləri, xarizmanın legitimliyi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının gözlənilməsi

Siyasi və hüquqi mədəniyyətin formalaşması cəmiyyət həyatının siyasi və hüquqi sferalarındakı insan fəaliyyəti sayəsində əldə edilmiş nəticələrin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Siyasi-hüquqi sistemin fəaliyyəti sferasında qazanılan həmin nəticələr heç də həmişə dəyişilməz və sabit olaraq qalmır. Toplanılan təcrübə əvvəlki dövrlərin nəticəsi olmaqla yanaşı, həm də özündən sonrakı tarixi inkişafın başlanğıc nöqtəsi sayılır. Başqa sözlə ifadə etsək həm hüquqi, həm də siyasi mədəniyyət zaman etibarilə təkamül etmək xüsusiyyətinə malikdir. Lakin bu, siyasi-hüquqi düşüncənin və davranışın kök salmış stereotiplərinin dəyişiklikləri ilə bağlı olduğundan olduqca uzun sürən bir prosesdir. Həmin gedişatın əsasında ictimai şüurun nisbi mühafizəkarlığı ilə cəmiyyətdə kök salmış ənənələrlə, ölkə tarixinin xüsusiyyətləri, bu və ya digər tarixi mərhələdə sosial proseslərin dinamizminin dərcəsi və s. ilə bağlı olan dərin səbəblər durur. Bu səbəblərin içərisində müx-

təlif tarixi dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş milli liderlərin müvafiq ölkənin siyasi-hüquqi mədəniyyətin səviyyəsinin yüksəlməsinə, konkret cəmiyyətin siyasi-hüquqi həyatına təsir göstərən düşüncələri, münasibətləri və real davranışları da mühüm yer tutur.

Özünün xarizması ilə böyük təsir gücünə malik olan siyasi liderlərin konkret millətin şüur və davranışlarının formalaşması və inkişafında oynadığı rolu açıb göstərməzdən öncə siyasi-hüquqi mədəniyyətin məzmun və mahiyyətini qısa da olsa aydınlaşdırmağa çalışaq. Siyasi-hüquqi mədəniyyət anlayışı inteqral səciyyə daşıyır və siyasi-hüquqi həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Siyasi və hüquqi mədəniyyətlər bütün siyasi-hüquqi həyatın keyfiyyət xarakteristikasını əks etdirirlər, ona görə də onları ayrıca olaraq yalnız şüur elementinə münqər etmək düzgün deyildir. Onlar ictimai həyatın çox vacib təzahürləri olan siyasi-hüquqi şüur və davranışın vəhdətini təcəssüm etdirirlər. Bir çox hallarda siyasi-hüquqi mədəniyyətin fenomeni insanların özündə siyasi və hüquqi bilikləri, inancını, təcrübəni, siyasi-hüquqi fəaliyyət vərdişlərini və bacarıqlarını özündə cəmləşdirən şüur və davranışlarının keyfiyyət xüsusiyyəti kimi siyasi və hüquqi düşüncə prizmasından baxılır. Məzmun etibarilə siyasi və hüquqi şüur vətəndaşların duyulan və nəzəri, dəyəri və normativ, rasional və şüuraltı təəssüratlarını əhatə edir və bütün bu amillər həm onların hakimiyyətlə və fəaliyyətdə olan hüquqla kommunikativ əlaqələrini, həm də cəmiyyət və dövlət işlərinin idarə edilməsində iş-tirək baxımından onların özlərinin arasındakı əlaqələri şərtləndirir.

Onu da qeyd edək ki, siyasi və ya hüquqi mədəniyyət bütün siyasi və ya buna müvafiq olaraq bütün hüquqi düşüncə və davranışı deyil, yalnız konkret cəmiyyət və ya qrup, yaxud da əhalinin əsas kütləsinin siyasi və hüquqi şüuru və davranışı üçün dayanıqlı, kütləvi, tipik və xarakterik olanı, bir sözlə, vərdiş çevriləni özündə birləşdirir. Yəni ümumən götürdükdə, hər bir mədəniyyət, o cümlədən siyasi və hüquqi mədəniyyət sadəcə şüur və davranışı deyil, sabitləşmiş və mənimsənilmiş təəvvürləri, vərdişləri, bacarıq və davranış aktlarını özündə ehtiva edir. Qərbi siyasi və hüquqi elmlərinin terminologiyasında onlar *örnəklər (nümunələr – “patterns”)* adını alırlar. Siyasi-hüquqi mədəniyyətin örnəkləri dedikdə praktikada kök salaraq möhkəmlənmiş, müvafiq sosial toplum üçün tipik olan və onlara dəfələrlə riayət edilməsi baxımından özünəməxsus normalara çevrilmiş siyasi-hüquqi şüur və davranışın nümunələri nəzərdə tutulur.

Nəzəri baxımdan həm siyasi, həm də hüquqi mədəniyyəti ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək mümkündür, lakin real gerçəklikdə onlar bir-biri ilə sıx bağlıdırlar. Siyasət hüquqla aktiv qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu kimi, həm də hüquqi sistem siyasi sistemin bir növ əsas təhtəlsistemi olduğundan, hüquq mədəniyyətini də siyasi mədəniyyətdən ayrıaraq əlahiddə fəaliyyətdə olması mümkün görünmür. Siyasi mədəniyyət hüququ kənarlaşdırmanın

mümkün olmadığı bütün siyasi həyatın keyfiyyət xarakteristikası kimi meydana çıxır. Öz növbəsində, hüquq mədəniyyəti siyasi sfera ilə sıx bağlı olan bütün hüquqyaradıcı, hüquqtətbiqedicisi və hüquqmühafizəedicisi fəaliyyətin keyfiyyət xarakteristikasıdır. Məhz siyasi sferada hüquqi münasibətlərlə yanaşı, çoxsaylı qeyri-formal münasibətlər, daha dəqiq desək, hüquq normaları ilə tənzimlənməyən münasibətlər də formalaşdırılır və inkişaf etdirilir.

Həyatın mənası və məqsədi olması üçün hər bir cəmiyyət öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində insanların fərdi inkişafı prosesində və digər xalqlarla əməkdaşlıq nəticəsində yaranan müxtəlif dəyərlərə və ideallara söykənir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənimsənilmiş dəyərlər heç bir zaman ilkin formasında tətbiq edilmir. Onlar yalnız müəyyən xalqın mentalitet prizmasından keçərək tanınılmaz bir şəkildə həmin xalqın dəyərlər sistemində yer tuta bilmişlər. Məhz dəyərlər sistemində baş verən dəyişikliklər siyasi dəyişiklərin bazasını, əsasını təşkil edir. Bu baxımdan müvafiq cəmiyyətin xüsusiyyətləri və inkişaf səviyyəsi, ənənələri, iqtisadi “ixtisaslaşması”, coğrafi cəhətdən yerləşməsi, geosiyasi vəziyyəti, sosial birliyin mentaliteti nəzərə alınaraq siyasi ideologiyalar formalaşır.

Cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş dəyərlərdən məhrum olan yeni siyasi sistem müvafiq məqsədlərə nail olması və cəmiyyət üzvlərinin islahatlar ilə bağlı məsələlərin həllinə yönəlmiş söylərinin əlaqələndirilməsi naminə ictimai resursların səfərbərliyi sahəsində çox böyük çətinliklərlə üz-üzə gəlir. Belə vəziyyətdə ictimai şüurun submental strukturlarının hökmranlıq etdiyi proseslər, eləcə də koqnitiv düşüncə tərzinə və fitri idarəetmə istedadına malik liderlər ön plana çıxırlar.

Eyni zamanda vurğulamaq lazımdır ki, böhran və qeyri-stabillik şəraitində sosial və siyasi tənzimləyici institutlar hüquqla, əxlaqi normalarla, ənənələrlə, mərasimlərlə və dinlə bir vəhdətdə dəyərlər sisteminin dəyişməsinə, demək cəmiyyətin siyasi və hüquqi mədəniyyətinə, onun mentalitetinə effektiv təsir göstərmək imkanındadır.

Yeni siyasi sistemin yaranması zamanı, həmçinin yeni siyasi-hüquqi mədəniyyətin formalaşması prosesi cərəyan edir. Keçid dövründə postsovet ölkələrində bir-biri ilə qarşıdurma mövqeyində olan bir neçə submədəniyyət mövcuddur – totalitar-avtoritar, aktivist-demokratik, radikal (ekstrimist) və s. Keçid dövrünün submədəniyyətlərinin formalaşmasına həm obyektiv, həm subyektiv səbəblər təsir göstərilir. Misal üçün, Azərbaycanda yeni yaradılmış siyasi partiyaların xüsusiyyəti onların liderlərinin şəxsi siyasi mədəniyyətindən, ənənələrdən, yaşayış davranışından asılıdır. Bütün sadalanan parametrlər, həmçinin qeyri-rəsmi liderin seçilməsi mentalitetin təsiri altında formalaşır. Siyasi-hüquqi mədəniyyətlərin çoxsaylı təsvirləri mövcuddur. Dövlətin siyasəti, siyasi biliklər, inadlar, emosional əlaqələr, vətəndaşların siyasi-hüquqi sistemə olan loyallığı, cəmiyyəti stabilliyin zamini olan nor-

malar və dəyərlər sistemi, konstitusion və psixoloji şəraitlər, həmçinin şəxsin öz taleyi üzərində çalışması və sosial rolunun seçməsində düzgün addım atması siyasi-hüquqi mədəniyyətin genezisini müəyyənləşdirir. Göstərilən şərtlər və amillər yeni siyasi-hüquqi mədəniyyətin formalaşdırılmasına təkan verə bilirlər.

Siyasi-hüquqi mədəniyyətin mühüm göstəricisi kimi dövlətdə vahid siyasi-hüquqi məkanın, dayanıqlı, oturuşmuş hakimiyyət institutlarının, idarəetmə sisteminin və vahid qanunçuluğun mövcudluğunu göstərmək olar. Hüquq və qanunçuluğa münasibətdə hakimiyyət strukturlarının yanaşması və real davranışları müvafiq cəmiyyətdə siyasi-hüquqi düşüncəyə və ümumən mədəniyyətə böyük təsir gücünə malikdir. Əlbəttə ki, cəmiyyətdə qanuna ikili münasibətin (bir tərəfdən hakimiyyət üçün, digər tərəfdən isə xalq üçün) təsdiqlənməsi praktiki olaraq mümkün deyildir. Hakimiyyət strukturları tərəfindən qanunun tələbləri pozulduqda onlar vətəndaşlardan qanunçuluğun gözlənilməsinə riayət edilməsini tələb etmək üçün mənəvi haqlarını itirirlər. Hüquq hamı tərəfindən böyük sosial dəyər kimi qəbul olunursa və o, mövcud cəmiyyətin dəyərlər strukturunda kifayət qədər yüksək yer tutursa, o zaman bu, onun, yəni cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin ali səviyyəsinin göstəricilərindən birinə çevrilir. Əksinə cəmiyyətdə hüquqi nihilizmin yayılması isə o deməkdir ki, hüquq bu cəmiyyət üçün mühüm dəyər kəsb etmir və buradan da bir sıra, məsələn, qanunun ümumməcburi qüvvəsinin olmaması, hüquqi kaos və cəmiyyətin həyatının qeyri-stabilliyi kimi neqativ nəticələr meydana çıxır. Törədilmiş hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin labüdlüyü vətəndaşların hüquqi tərbiyəsi üçün və ilk növbədə, qanuna hörmətli münasibətin formalaşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bununla əlaqədar qanunların icrası üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquqi baxımdan yetkin cəmiyyətdə qanunçuluğun pozulmasına yol verilməməsi, qanunlara dəqiq əməl olunması üzərində dürüst şəkildə qaydaya salınmış ciddi nəzarət sisteminin olması hüquq pozuntularının zamanında aşkarlanaraq belə pozuntulara yol vermiş şəxslərin və təşkilatların dərhal müvafiq məsuliyyətə cəlb olunmalarına gətirib çıxarır. Belə bir hüquqi vəziyyətin təmin olunmasında, yəni nəticə etibarilə vətəndaşların hüquq düşüncəsinə, onların hüquqi maariflənməsinə və siyasi-hüquqi mədəniyyət səviyyələrinin artmasına təsir göstərən siyasi-hüquqi qaydanın formalaşmasında siyasi liderlərin iradəsi və qətiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük rol oynayır.

İstənilən kollektivin, toplumun idarə olunmasında xüsusi rol liderlərə, rəhbərlərə məxsusdur. Rəhbərin idarəetmə mədəniyyəti onun peşəkarcılığı və etikasının sintezindən ibarətdir. Bu, ilk növbədə məqsədləri düzgün qoymaq, «məhdud məqamları» üzə çıxarmaq, prioritet vəzifələri və onların

həllinin ən effektiv üsullarını müəyyən etmək sənətidir, eyni zamanda publik çıxışlar və fərdi söhbətlər aparmanın incəliklərinə malik olmaqdır, əlaqələndirməni, effektiv monitorinqi və öz fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirə bilmək bacarığıdır. Belə fəaliyyət xüsusi nəzəri bilikləri və praktiki vərdişləri, təcrübəni, etibarlı məlumatı, faktların düzgün təhlilinə əsaslanan intuisiyanın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinin parametrləri iradə və qətiyyətliliyi, məsuliyyət və zamanın vəziyyətinin dərkinə, insanlarla yaxşı münasibətlər qurmaq və onların məhsuldar əməyini həvəsləndirmək bacarığını ehtiva edir. Cəm halında bütün sadalanan amillər səmərəli idarəetmənin açarıdır və düzgün siyasi, sosial və iqtisadi qərarların qəbul edilməsini təmin edir. İdarəetmə mədəniyyəti rəhbərə konkret situasiyada düzgün hərəkət etməyə, cəmiyyətin inkişaf perspektivlərini görməyə, dövlətin rəqabət qabiliyyətini və yüksək inkişaf dinamikasını təmin edən kulturoloji yenilikləri dəstəkləməyə və inkişaf etdirməyə kömək edir (11, s.76-77).

Hələ Qədim Romada dəqiq başa düşürdülər ki, “xüsusi növ əmək resursu kimi” rəhbərin şəxsi keyfiyyətləri olduqca dəyərli və az təsadüf edilən, lakin daha çox yalnız onun özünün yoxluğu və sosial kataklizmlərin (dağdıcı çevrilişlərin – X.İ.) baş verdiyi hallarda hiss olunan xüsusiyyətlərdir ki, bunlar heç bir halda “təşkilatın personalının” digər vərdişləri və keyfiyyətləri ilə müqayisə oluna bilməz (13, s.199). Qədim Hindistanın siyasi-hüquqi mənbələrindən biri olan «Artaşastra» traktatında dövlət başçısının fəaliyyətinin başlıca aspektləri sadalanır və onun ilk növbədə siyasi idarəetmənin bütün sahələrində, o cümlədən həm qanunvericilik və həm də icra məsələlərində peşəkarlığa, lider keyfiyyətlərinə və operativliyə malik ola bilməsi vurğulanır. Xüsusən də qeyd olunur ki, dövlət başçısının əsas vəzifələrindən biri məmurlar tərəfindən onların öz nəzarət funksiyalarını dəqiqliklə və dönmədən yerinə yetirmələrinə təminatçı olmaqdan ibarətdir. Bunu hökmdar ilk növbədə özünün uzunmüddətli maraqları baxımından (“əgər o, uzaqgörən, müdrik, özünün və öz doğmalarının yaxşılığını istəyəndirsə”) etməlidir. Eyni zamanda o, “öz ətrafının və vətəndaşlarının da yaxşılığını arzulamalıdır. Əks təqdirdə onun özünə və yaxınlarına bu xeyrxahlığın heç bir köməyi olmayacaqdır” (8, s.1-794).

Göründüyü kimi, hələ qədimlərdə “xarizma” anlayışından istifadə olunmasa da, liderlərin, dövlət başçılarının müstəsna keyfiyyətləri ilə bağlı məsələni gündəmə gətirməklə, qədim mənbələr həmin anlayışın məzmunu ilə uzlaşan baxışları bu və ya digər mənbədə təsbit etmişlər. “Xarizma” anlayışı ilk dəfə alman tədqiqatçısı R.Zom, daha sonra isə görkəmli alman sosioloqu və filosofu Maks Veber tərəfindən elmi döriyyəyə gətirilmişdir. R.Zom xarizmanı qədim dini peyğəmbərlərin mistik bacarığı kimi, Veber isə müxtəlif tarixi mərhələlərdə və varlığın müxtəlif sferalarında özünü bü-

ruzə verən mütləq özünəməxsusluğa malik və ona görə də ilahidən gələn bir vergi, təbiətən başçı olmaq xüsusiyyəti kimi səciyyələndirir. Belə ilahi vergiyə din peyğəmbəri də, hərbidəki qəhrəman da, nəhəng siyasətçi də malik ola bilər.

Xarizma müəyyən olunan qaydalara əks mövqedə durduğundan irrasiyaldır, adətə çevrilmiş gündəlik nizamı pozur. Bununla belə, Veberə görə, neqativliyə yol açan başlıca məqam xarizmanın daşıyıcısının özbaşınalığıdır. Mütəfəkkir israrla vurğulayır ki, başçını laqeyd və cahil kütlə seçmir, əksinə, başçı özü kütləni öz xidmətinə alır. Liderin müraciət etdiyi hər kəsin borcu ona inanmaq və tabe olmaqdan ibarətdir. Kütlənin təhlükə ilə üzləşməyə qorxusu və liderə sadiqlik onun təkbaşına hakimiyyətinin etibarlı dayaqlarıdır. Xarizmatik hakimiyyətin legitimliyinin əsasında da məhz insanların inamı durur. Xarizmatizm iqtisadi amillə, maddi maraqla o qədər də bağlı deyildir və o, hakim siyasi-hüquqi göstərişləri pozmadığından hakimiyyət tərəfindən pis qarşılanmır. Eləcə də xarizmatik lider və onun ətrafı xeyriyyəçi-sahibkarların da dəstəyini alır. Xarizmatik tipin siyasi prosesi xarizmatik liderin hər şeyə qadirliyi ilə xarakterizə olunur, bütün ideoloji doktrinalar və siyasi institutlar onun siyasi məqsədlərinin təmininə yönəlir. Siyasi prosesin məqsədlərini, məzmununu və istiqamətini bir çox cəhətdən onun özü müəyyən edir (14, s.243-267).

Xarizmatik şəxsiyyətlərin fəaliyyəti sosial quruluşa mühüm dəyişikliklərin gətirilməsi ilə xarakterizə olunur. Onun fəaliyyəti, demək olar ki, sosial-siyasi və hüquqi həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Xarizmatik şəxsiyyət tərəfindən ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafının təşviqləndirilməsi münbit bir sosial zəmin olduqda öz bəhrəsini verir, çünki cəmiyyətdə dəyişikliklərin baş verməsi və tərəqqiyə nail olunması üçün daxili tələbatlar, istəklər, səylər heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Adətən lider və toplum dialektik qarşılıqlı vəhdətdə nəzərdən keçirilir. Özünün əlahiddə xarakterik cəhətləri ilə seçilən lider xarizmatik prosesin hansı formada təzahür etməsini və onun gedişatını müəyyənləşdirə bilməz. Eyni zamanda sosial komponent də özü-özlüyündə bu fenomen üçün yalnız ilkin zəmin qismində çıxış edir. Bu baxımdan, sosial strukturların vəziyyətinin həm əlahiddə olaraq, həm də məcmu şəkildə öyrənilməsi xarizmatik fenomenin və onunla əlaqəli olan xarizmatik prosesin yaranması ehtimalının dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Ona görə ki, xarizma olduqca dərin bir sosial təzahürdür. Bu, müəyyən bir mədəniyyətdə xarizmatik liderliyin yaranmasının mümkün olduğunu düşünməyə əsas verən xüsusi bir mentalitet növüdür. Xarizmatik meylin kökləri tarixi hadisələrə və ya gücə reaksiyaların xarakterini müəyyən edən arxetiplər, nümunələr və simvollar şəklində xalqların tarixinin dərinliklərində qərarlaşır.

Kütlə və xarizmatik liderlər arasındakı münasibəti tədqiq edən fran-

sız sosioloqu Q.Lebon belə bir fikir irəli sürür ki, milli mentalitet cəm halında xalqın ruhunu təmsil edən əxlaqi və intellektual kimliklə müəyyən edilir (10, s.9). Xarizmatik şəxsiyyət yalnız kütlələrin sosial transformasiyalara hazır olduğu halda sosial dəyişikliklərin subyektivi kimi özünü ifadə edə bilər. Xarizmatik liderin formalaşması və fəaliyyəti prosesində mühüm rollardan biri də kütlələrə məxsusdur, çünki sosial dəyişikliklərin baş verməsi üçün daxili obyektiv şərait formalaşmalıdır. Bu halda xarizmatik lider mədəniyyətə xas olan mahiyyət keyfiyyətinə malik olur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, özlərinin təbiəti etibarilə xarizmatik liderlər pozitiv və neqativ, etik və qeyri-etik liderlik əlamətlərinə malikdirlər.

Xarizmatik proses xarizmanın necə ifadə olunması kimi, yəni mümkün sosial-mədəni dəyişikliklər kontekstində bütün cəmiyyət miqyasında əhəmiyyətli olan hərəkətlərdə və təqdimatlarda konkret liderin bürüzə verilən xüsusi keyfiyyətləri kimi müəyyən edilə bilər. Xarizmatik lider xarizmatik prosesdə sosial gedişatın istiqamət vektorunu müəyyən edən birləşdirici element rolunu oynayır. Xarizma kimi keyfiyyətə sahib olmaq liderə ictimai əhval-ruhiyyəni idarə etməyə, ictimaiyyəti özünün ideyaları ilə cəlb etməyə və sosial-siyasi həyatın bütün sferalarında yenilikləri həyata keçirməyə imkan verir. Xarizmatik prosesin nəticələri əksər hallarda ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi sistemlərində (həmin sistemlərin struktur elementlərində) dəyişikliklərlə xarakterizə olunur.

Xalqın qəhrəmanlıq keçmişini kritik zamanlarda xarizmatik lider bəyragı altında birlik təcrübəsi şüurlarda yenidən dirçəlməklə heç zaman xalqın yaddaşından silinmir. Monarxiya və avtoritar hakimiyyət formalarının dərin sosial-mədəni köklərə malik olduğu ölkələrdə demokratik və ya liberal ənənələrin güclü olduğu ölkələrlə müqayisədə xarizmatik liderliyin mövcudluq ehtimalı daha böyükdür. Bizi əhatə edən aləmin emosional və hissi qavrayışının və ona reaksiyanın sabit xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi milli xarakterin təməli hələ cəmiyyətin formalaşmasının ilkin mərhələlərində qoyulur. Milli mentalıq təcrübənin toplanması və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi üçün açar rolunu oynayaraq gerçəkliyin təzahür etməsinin təcrübə, məişət forması qismində çıxış etmişdir. Həmçinin müxtəlif etnik qrupların milli xarakterində siyasi dəyərlərin, siyasi ideyaların, siyasi liderliyin hansı formada qavranılmasını müəyyən edən cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu tezis təsdiqinə sübut olaraq xarizmatik proseslərin XX əsrdə ən parlaq ifadə olunduğu bir çox ölkələrdə mövcud olan sosial-mədəni zəminlərin təhlili nəticəsində əldə edilən bilgiləri göstərmək olar (12, s.304-305).

Qeyd etmək lazımdır ki, liderlik müəllim və şagird münasibətlərinə də bənzəyir. Lider öz ətrafına bilgilərini, əxlaqi dəyərləri ötürür. Onun şəxsi keyfiyyətləri təqlid üçün nümunə rolunu oynayır. Bu baxımdan liderin mədəniyyəti cəmiyyətin siyasi-hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasında ol-

duqca böyük rola malikdir. Eyni zamanda lider hüquqların və vətəndaş normalarının hüduqlarından uzaqlaşmayaraq və onu əhatə edənləri öz “iltifatı”ndan asılı vəziyyətə qoymayaraq qrup maraqlarını da təmin etmək iqtidarında olmalıdır. Siyasi liderlər, rəhbərlər, başçılar, idarəetmə subyektləri cəmiyyətdə idarəetmə mövqeləri ilə seçilən və insanları, xalq kütlələrini müəyyən məqsədlərə nail olunması uğrunda birləşdirə bilən insanlar kateqoriyasına aid edirlir. Hadisələrin gələcək gedişatı onların siyasi iradəsindən, məqsədyönlülüüyündən, gedən proseslərə yanaşma tərzindən və proqnozlaşdırma bacarıqlarından asılıdır. Siyasi liderlər, ilk növbədə öz xalqlarının və dövlətlərinin tarixini yaradan tarixi şəxsiyyətlərdir. Buna rəğmən iddia etmək olar ki, onlar cəmiyyət üzvlərinin davranışlarının memarları qismində çıxış edirlər.

Liderlərin təbliğ və təlqin etdiyi dəyərlər, ideyalar, normalar tədricən insan kütlələri tərəfindən əxz olunur və toplumun həyat davranışının nümunəsinə çevrilir. Bütün idraki məxluqların birliyi kimi insan cəmiyyəti də mövcudluğunun bütün dövrlərində öz üzvlərinin davranışını müəyyən normalarla və dəyər imperativləri ilə tənzimləyirdi ki, bunun da sayəsində təbiətdə mövcud olan digər birliklərdən fərqlənirdi. Sosial toplum olmaq etibarilə insanlıq yalnız bu toplumun subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin rəasional səciyyəyə malik olduğu halda özünün həqiqi təyinatını tapmış olur. Məhz bu baxımdan insanların sosial qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının təməlində duran davranış normalarının mövcudluğu insanın özünün sosiallaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda həmin normaların, eləcə də dəyəri imperativlərin realizəsi tarixi inkişafın bütün mərhələlərində dövlət institutlarının, həmçinin ictimai təsisatların köməyi ilə institutionallaşmış şəkildə baş vermişdir. Bu prosesin gedişatında, yəni normaların, dəyərlərin dərk olunması və realizəsində cəmiyyətin ehtiyaclarını təmin etmək iqtidarında olan idarəetmə subyektlərinin mövcudluğu zəruri bir faktor qismində çıxış edir.

Özündə sosial tələbatları, məqsədləri, maddi və mənəvi mahiyyətli ideyaları təcəssüm etdirən norma və dəyərlər tədricən sistemləşdirilməklə cəmiyyətin xüsusi təzahürünün – mədəniyyət hadisəsinin formalaşmasını şərtləndirir. Çoxcəhətli bir hadisə olmaq etibarilə mədəniyyət adamlar arasında adi insani münasibətlərdən tutmuş cəmiyyətdəki siyasi münasibətlərədək həyatımızın bütün sferalarına sirayət etmişdir. O, hər bir məqamda özünün hüduqlarında bütün münasibətlərin sivil səciyyə kəsb etdiyi davranış formasını və dünyaya baxış bucağını ifadə edir. Mədəni münasibətlər siyasət aləmində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir və siyasətin “çirkli iş” kimi deyil, “mümkün olanı etmək sənəti” kimi özünü təsdiqləməsi də məhz bu münasibətlər çərçivəsində baş verir. Cəmiyyətdə onun bələdçisi qismində isə insanların iradə və davranışlarına təsir göstərmək iqtidarında olan güclü

şəxsiyyətlər, liderlər çıxış edirlər.

Azərbaycanın tarixi inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində ortaya çıxan siyasi liderlər özlərinin xarizmatik keyfiyyətləri ilə mənsub olduğu millətin azadlığı, layiqli həyat şəraitinə qovuşması və hərtərəfli inkişafı naminə böyük işlər görmüşlər. Bunlara nümunə olaraq yaxın keçmişimizdə milli dövlətçiliyin bərpası və möhkəmləndirilməsi, öz xalqının dünya xalqları içərisində layiq olduğu mövqeyə çatması, milli maraqların, hüquq və azadlıqların müdafiəsi və təminatı naminə bütün bilik və bacarıqlarını, hətta həyatlarını belə əsirgəməyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratıcılarını, sovetlər dönəmində fəaliyyət göstərmiş bir çox siyasi xadimlərimizi göstərmək olar. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin, siyasi-hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasında onların ideyalarının, fəaliyyətinin böyük rolu olmuşdur. Bu liderlərin içərisində özünün böyük intellektual potensialı, nəhəng siyasi təcrübəsi və ölçüyəgəlməz idarəetmə qabiliyyəti və özünün müstəsna xarizmatik keyfiyyətləri ilə ümumilli lider Heydər Əliyev digərlərindən seçilir.

Azərbaycanda iki mərhələdə – sovetlər dönəmində və müasir dövrdə hakimiyyətdə olmuş ümummili lider Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrlərdə baş vermiş siyasi-hüquqi prosesləri təhlil etsək, həmin dövrlərdə, xüsusən də ikinci mərhələdə ölkənin inkişafı baxımından irəli sürülən layihələrə, proqramlara, yaradılan qaydaya əhalinin mənəvi inamını ifadə edən *ideoloji*, formalaşdırılmış siyasi-hüquqi institutlara, cəmiyyətdə qərarların qəbulunun əsaslandığı norma və prinsiplərə insanların dəstəyini ehtiva edən *struktur*, həyata keçirilən islahatların (əsrin müqaviləsindən tutmuş digər iqtisadi, sosial-siyasi və hüquqi islahatların) müsbət nəticələnməyini siyasi liderin şəxsi keyfiyyətlərinə, xüsusən də onun uzaqgörənliyinə və siyasət sahəsindəki nəhəng təcrübəsinə inamla bağlı olan *personal* legitimliyin mövcudluğunu görmək olar.

Ümummili liderin şəxsi keyfiyyətləri nəinki onun ətrafı, həm də bütün Azərbaycan xalqı üçün bir örnək olmuşdur. Bu baxımdan onun mənəvi simasının Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi-hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığını söyləmək olar. Cəmiyyətdə gedən proseslərin yönümünü istiqamətləndirmək, hadisələrin gedişatını proqnozlaşdırmaq, güclü siyasi iradəyə və fəhmə malik olmaq, geniş xalq kütlələrini müəyyən məqsədlərə nail olunması istiqamətində yönəldə bilmək qabiliyyəti Heydər Əliyevi öz xalqının və dövlətinin tarixini yaradan dahi bir şəxsiyyət kimi xarakterizə edir. Onun tələq etdiyi dəyərlər, normalar və ideyalar tədricən hər kəs tərəfindən mənimsənilmiş və bütövlükdə toplumun həyatında davranış nümunəsinə çevrilmişdir.

Getdikcə institusionallaşmış səciyyə kəsb edən və özündə ilk növbədə sosial tələbatları, məqsədləri, maddi və mənəvi xarakterli ideyaları təcəss-

süm etdirən həmin norma və dəyərlər sistemləşərək cəmiyyətin xüsusi təzahürü kimi mədəniyyəti, o cümlədən də siyasi-hüquqi mədəniyyəti formalaşdırmışdır. Sonuncu da çoxcəhətli hadisə olmaqla həyatımızın bütün sferalarını – sadə insani münasibətlərdən tutmuş cəmiyyətdəki siyasi və hüquqi münasibətlərədək bütün sahələri əhatə edir. Məhz siyasi və hüquqi mədəniyyətlər çərçivəsində bütün münasibətlər sivil səciyyəyə malik olur. Xüsusən də bu çərçivədə siyasət öz dövləti və xalqının mənafeyi, həmçinin sivil dünyanın maraqları naminə bütün imkanlardan məharətlə istifadə etmək qabiliyyəti kimi, hüquq isə hər kəsin hüquq və azadlıqlarının qanunla qorunması, cəmiyyətin və insanların maraqlarını tam olaraq ifadə edən ədalətli hüquq sisteminin yaradılması, həm insanlar, həm də hakimiyyət təmsilçiləri tərəfindən hüquqa uyğun pozitiv davranışın sərgilənməsi kimi bir təyinatla malik olur. Cəmiyyətin bütün iradəsinə və davranışına təsir göstərmək iqtidarında olan ümummilli lider Heydər Əliyev məhz bu cür siyasi-hüquqi mədəniyyətin qurucusu olmuş, özünün şəxsi nümunəsi ilə xalqının düşüncə və baxışlarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının yeni tarixi, son üç onillikdə yaşanan siyasi və tarixi dəyişikliklər göstərir ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra suveren dövlətçiliyin formalaşdırılması yolunda bu dövlətin sosial iqtisadi və siyasi-hüquqi inkişafının gedişatını müəyyənləşdirən çoxsaylı faktorlar mövcud olmuşdur. Bunların içərisində mahiyyət etibarilə bütün cəmiyyətin inkişafının təməlini təşkil edən insan faktoruna xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müstəqilliyimizin ilk illərində cəmiyyətimizin ciddi sınaqlara məruz qaldığını, həmin dövrdə ortaya çıxan siyasi liderlərin xalqın birliyini təmin edə bilməməsi, bir çox hallarda aqressiv, nümayişkəranə və idarəolunmaz xaosluq davranışın üstünlük təşkil etməsi və əksər hallarda münaqişəli davranışın qıcıqlandırıcı xarakterə malik olması fərdlərin bir-birinin mövqeyini tanımaq istəməməsinə, hörmətsiz yanaşmaya, tolerantlığın itirilməsinə, nəticə etibarilə cəmiyyətdə dəyərlər sisteminin dağılmasına gətirib çıxarmışdı. Belə bir dövrdə – milli kimliyimizə, milli və dövləti maraqlara təhlükə yarandıqı vaxtlarda xalqın tələbi ilə Azərbaycanın siyasi səhnəsinə yenidən qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın gücünə və müdrikliyinə arxalanaraq, onun birliyini və azadlıq ideyasını təcəssüm etdirərək bu anomik vəziyyəti dəyişməyə, cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsinə, şəxsiyyətin fəallığının artmasına, onun siyasi-hüquqi düşüncə və mədəniyyətinin yüksəldilməsinə, sülh, konsensus, kompromis, tolerantlıq, razılaşma, siyasi rəqibə hörmət kimi dəyərlər sisteminin formalaşdırılmasına nail olmuşdur.

Etik xarizmatik liderin siyasi xətti ilk növbədə dövlətçiliyin və xalq hakimiyyətinin əsaslarının formalaşmasına, demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsinə, xalqın birliyinin təmin olunmasına, onun fəaliyyətinin ya-

radıcı məcraya yönləndirilməsinə istiqamətlənir. Bu baxımdan Azərbaycanın dünya dövlətləri içərisində layiqli yerini tutması üçün onun hərtərəfli inkişafına böyük töhfə verməklə yanaşı, ilk növbədə xalqımızın əsrlərdən bəri nəsildən-nəslə ötürdüyü milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına böyük qayğı və diqqətlə yanaşan, xüsusən də Azərbaycan kimliyinin, mədəniyyətinin, xüsusən də dilimizin bütün sferalarda hərtərəfli inkişar tapmasına zəmin yaradan liderlər xalqın yaddaşına əbədi olaraq həkk olunurlar. Onların başladığı və həyata keçirdiyi çoxsaylı sosial-iqtisadi, mədəni, siyasi-hüquqi islahatlar insanların rifahının yüksəlməsinə, cəmiyyətin hərtərəfli tərəqqisinə və beləliklə də, hakimiyyətə münasibətdə geniş xalq kütlələrinin rəğbət və etimad səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarmaq iqtidarındadır. Müxtəlif zamanlarda fəaliyyət göstərmiş öndərlərimizin dövlətin daxili vəziyyətini, siyasi-hüquqi, sosial-iqtisadi münasibətlərin axarını düzgün müəyyənləşdirmək, xalqın və dövlətin mənafeyi baxımından mühüm qərarlar qəbul edə bilmək bacarığı millətimizin siyasi-hüquqi düşüncəsinə və mədəniyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onun milli-mənəvi ideya və dəyərlər ətrafında daha sıx birləşməsinə təmin etmişdir.

Beləliklə, xarizmatik lider faktoru yaşadığı tarixi mərhələnin yeni cizgilər əldə etməsində, bütövlükdə müvafiq tarixi dövrün siyasi-hüquqi sisteminin inkişafında böyük rola malik olurlar. Etik xarizmatik liderlər cəmiyyətdə sosial-siyasi proseslərin inkişafının bütün sonrakı gedişatına həlledici təsir etməklə həmin cəmiyyəti dəyişdirə biləcək başlıca prinsipləri formalaşdırır və nəticə etibarilə siyasi-hüquqi mədəniyyətin aktivist-demokratik formasının bərqərar olmasına şərait yaradırlar. Həmin mədəniyyət növü çərçivəsində təbliğ və tələq edilən dəyərlər ümumbəşəri normaların təmin olunması haqqında cəmiyyət üzvlərinin təsəvvürləri ilə uzlaşır ki, bu da nəticə etibarilə insani münasibətlərin demokratik prinsiplər əsasında qurulmasını şərtləndirir. Nəhayət, xarizmatik siyasi liderin fəal şəxsi mövqeyi, qarşıya çıxan müxtəlif problemlərin həllinə onun baxışları və yanaşma tərzi tədricən bütün cəmiyyət miqyasında vətəndaşların fəallığı və məsuliyyətliyi üçün bir örnəyə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov X.C. Siyasi-hüquqi sistemin formalaşmasının bəzi nəzəri aspektləri haqqında// Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. – Bakı: - 2016, - №1, - s.5-16.
- 2.. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2019 (2023), - 434 s.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Перевод с немецкого и вступительная статья А.Ф.Филиппова. – Москва: Рипол-классик, - 2021, - 292 с.
4. Вебер М. Власть и политика / Перевод с немецкого Б.М.Скуратова и А.Ф.Филиппова. – Москва: Рипол-классик, - 2017, - 432 с.
5. Ветютнев Ю.Ю. Государственно-правовые закономерности. Элиста: «НПП «Джангар», - 2006, - 204 с.

6. Денисов В.В. Политическая культура: теория и практика // Философия и общество. - 2006. - № 1. - с. 19–31.
7. Гаджиев К.С. Политология. Академический курс. - Москва: Юрайт, - 2014, - 467 с.
8. Кальянов В.И. Артхашастра, или наука политики (“Наука о государственном устройстве”). - Москва: RUGRAM, - 2021, - 794 с.
9. Кельзен Г. Общее учение о государстве. - Берлин: Шпрингера, 1925 // Революция права. — Москва: Ком. Акад., - 1928, - № 2, - с. 149-152.
10. Лебон Г. Психология народов и масс. - Минск: Хар-вест, - Москва: АСТ, - 2000, - 320 с.
11. Мамедов Ф. Культура управления/ опыт зарубежных стран. – Баку: Печатный Дом «Апостроф», - 776 с. http://anl.az/el_ru/kniqi/2014/2-815836.pdf.
12. Черепанова Т.В. Национально-культурная легитимация харизматического лидерства // Вестник экономики, права и социологии, - 2016, - №2, - с.302-305.
13. Шамшуринов В.И. Философия и теория политики и права. - Тула: ТулГУ, - 2012, - 279 с., - с.199.
14. Weber M. Gesammelte Politische Schriften (Собрание политических сочинений). - München: Mohr Siebeck, - 2008 (1921). - 621 s.
15. Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie (Сборник очерков по социологии религии). Bd.1, - Tübingen: J.C.B. Mohr, - 2008 (1920). - 573 s.
16. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. - Tübingen: - 1922, - 840 s.
17. <https://heydaraliyev.preslib.az/>.

ФАКТОР ХАРИЗМАТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Любая культура, в том числе и политическая, и правовая культура, состоит из органического единства элементов сознания и реального поведения. Политико-правовая культура общества отражает отношение и поведение социума и каждого индивида к существующей политической системе, власти, политическим лидерам, праву, его институтам и нормам. В то же время она характеризует отношение и поведение лидера к народу, отдельным социальным группам, иномыслию, демократии и ее принципам, к праву, защите и реализации прав и свобод человека. В статье исследуется влияние харизмы политического лидера на формирование и уровень политической и правовой культуры общества; в целом предпринята попытка раскрыть содержание и сущность понятия харизматического лидера.

Ключевые слова: политическая и правовая культура, харизматический лидер, исключительные черты политической культуры и ментальности, легитимация харизмы, соблюдение законности и поддержание правопорядка.

FACTOR OF A CHARISMATIC LEADER IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL CULTURE

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

Any culture, including political and legal culture, consists of an organic unity of elements of consciousness and real behavior. The political and legal culture of a society reflects the attitude and behavior of the society and each individual to the existing political system, power, political leaders, law, its institutions and norms. At the same time, it characterizes the attitude and behavior of the leader towards the people, certain social groups, dissent, democracy and its principles, towards law, protection and realization of human rights and freedoms. The article examines the influence of the political leader's charisma on the formation and level of the political and legal culture of society; as a whole, an attempt was made to reveal the content and essence of the concept of a charismatic leader.

Keywords: political and legal culture, charismatic leader, exceptional features of political culture and mentality, legitimation of charisma, compliance of legality and law enforcement

UOT 343.1.**CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA MÜDAFİƏÇİNİN
PROSESSUAL STATUSUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
HAQQINDA****M.S.QƏFƏROV, R.H.RÜSTƏMOV*****Bakı Dövlət Universiteti******msqafarov@mail.ru***

Məqalə müdafiəçinin prosesual hüquqlarının genişləndirilməsi, iştirakçı kimi digər şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərdən asılılığın aradan qaldırılması, ona etiraz hallarının genişləndirilməsi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Əsərdə qeyd olunur ki, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun əhəmiyyəti, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsində roludur. Müəlliflər vurğulayırlar ki, bu hüququn funksiyalarından biri olan preventiv funksiya nəinki şəxsin öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirməsinə kömək edir, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxslərinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərinin qarşısının alınmasına zəmanət verir. Vurğulanır ki, müdafiəçinin peşəkar yardımından istifadə hüququnun təkmilləşdirilməsinin məqsədlərindən biri şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin cinayət prosesində tərəflərin bərabərliyinə cəhdir, bu da bütün tərəflərin bərabər prosesual imkanlarını təmin edərək çəkişmənin əsasında duran müddədir və həqiqətin müəyyən edilməsinə yönəlir. Müdafiəçi və müvəkkil arasında münasibətlər zamanı müdafiəçiyə etiraz institutu da cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin mənafeələrinin təmin edilməsinə xidmət edir. Qeyd olunur ki, bəzən şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəçiyə inamsızlığı formalaşır. Müdafiəçi və müvəkkil arasında ziddiyətli vəziyyətin qarşısını almaq məqsədi ilə təklif olunur ki, müdafiəçiyə özü-özünə etiraz imkanı tanınsın və bu məsələsinin həlli məhkəməyə həvalə edilsin. Müdafiəçinin prosesdən kənarlaşdırılmasının əsasında onun fəaliyyəti haqda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərdə yarana biləcək şübhənin aradan qaldırılması ideyası durur. Belə hal olduqda müdafiəçinin, özü-özünə etiraz hüququ tanınması təklif edilir. CPM-də müdafiəçinin işdə iştirakını istisna edən əsaslar (CPM, maddə 114) təsbit edilib. Müəlliflərin fikrincə, bu halların dairəsinin şərti əsaslar hesabına qanunvericilik qaydasında genişləndirilməsi məqsədə uyğundur və həmin şərtlər daxilində müdafiəçiyə müdafiədən imtina etmək hüququ tanınmalıdır.

Açar sözlər: cinayət prosesi, müdafiə, müdafiəçi, müdafiəçinin hüquqi vəziyyəti, maraqlar toqquşması

Cinayət prosesində müdafiə və onun səmərəliliyi məsələsi nəzəri və təcrübi baxımdan daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Müasir ci-

nayət prosesi müdafiə institutunun keçdiyi yolu, müasir vəziyyətini təhlil etməyi və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyi zəruri edir. Müdafiənin problemlərinin kompleks təhlili və həlli yollarının müəyyən edilməsi, onun təşkilati və funksional problemlərini aşkarlamadan mümkün ola bilməz. İstintaq və məhkəmə təcrübəsi, belə demək olarsa, əsrləri əhatə edən və hüquq ədəbiyyatında uzun müddət fərqli yanaşmalar doğuran bir sıra məsələləri aktuallaşdırır.

Hüquq ədəbiyyatında müdafiə institutunun problem məsələləri içərisində bir sıra elmi nəzəri fikirlər qanunvericilikdə öz həllini tapdığı üçün hesab etmək olar ki, bu yanaşmalar müəyyən mənada müzakirələrdən çıxarılmalıdır.

Bəzi müəlliflər problemləri sistemləşdirərəkən vəkilin təqsirləndirilən şəxsin “qanuni” və yaxud “qeyri-qanuni” maraqlarını müdafiə etməli olduğu ilə bağlı məsələ ətrafında fikirlərin təhlilinə diqqət çəkirlər. Digərləri vəkil sirri probleminə bir istiqamətli yanaşma nümayiş etdirirlər, yəni ona vəkilin hüquqi statusunun elementi kimi baxır, təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının təminat cəhətini nədənsə diqqətdən kənar saxlayırlar.

Ədəbiyyatda belə bir fikir irəli sürülür ki, “vəkil kömək üçün ona müraciət edən maraqlarının və nail olmaq istədiyi nəticənin qanuni olub-olmamasını müstəqil olaraq müəyyən etməli və işin icraata qəbul edilib-edilməməsi barədə qərar qəbul etməlidir” (9). Belə yanaşma CPM-in 92.11.1-ci maddəsinin müddəalarına zidd deyildir, əksinə ona müvafiqdir. Həmin normaya əsasən müdafiəçi cinayət prosesində iştirak edərkən qanunun tələblərini rəhbər tutmalı; şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni mənafeyinin müdafiəsini bütün qanuni üsullarla həyata keçirməli; onun vəziyyətində işin mümkün dərəcədə xeyrinə başa çatdırılması üçün müdafiə etdiyi şəxsə zəruri hüquqi məsləhətlər verməli və müdafiə tərəfin seçdiyi mövqə üzrə hərəkət etməli; vəkil sirrini qorumaq və vəkil andına riayət etməlidir.

Müəllif bunun ardınca hazırda aktual olan vəkil və müvəkkil arasında mövqə ziddiyyəti olduğu halda məsələnin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bir nəticəyə gəlir. O, göstərir ki, “hüquqi yardım üçün müraciət edən vəkilin köməyi ilə qanunsuz nəticəyə çatmaq istədiyini bildiyi halda heç kim vəkili həmin şəxsin əlində alətə çevrilməyə məcbur edə bilməz. Müvafiq dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər də hər hansı bir şəkildə təmsil etdiyi şəxsin hərəkətlərinin qanuni, yaxud qanunsuz olmasını yoxlamağı vəkildən tələb edə bilməz. Lakin vəkil tərəfindən həyata keçirilən müdafiənin vasitə və metodları da qanuna əsaslanmalıdır. Odur ki, vəkil şəxsin qanuni maraqlarını müdafiə edərkən hüquqpozmalara yol verməmək şərti ilə bütün vasitə və metodlardan istifadə edərək sonuncunun mənafeinə uyğun nəticənin əldə olunmasına çalışmalıdır (9).

Bu fikiri, “İndoneziyada Ədliyyənin həyata keçirilməsində vəkil peşəsinin rolu” əsərində Ahmad Saiful Aziz özünəməxsus formada dəstəklə

mişdir: “Korrupsiya halları ilə bağlı işlərdə vəkillər tərəfindən müvəkillərə göstərilən hüquqi yardım qanun çərçivəsində qalmalıdır. Yəni onlar tərəfindən göstərilən xidmətlər həyata keçirilərkən istintaq, ittiham və məhkəmə qarşısında qanunun prinsiplərini qoruyub həqiqəti ortaya çıxarmaq üçün düzgün və doğru olmalıdırlar” (6).

Vəkil dövlət orqanlar ilə olduğu kimi, hüquqlarını müdafiə etdiyi şəxslərlə münasibətdə də öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağı bacarmalı, hüquqi mövqeyini və onun həyata keçirilməsi vasitələrini sərbəst seçməlidir” (9).

Anoloji məsələnin müasir dövrdə hələ də müzakirə predmeti olmasına aşağıdakı amillər də dəlalət edir. 05 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət ünvanlamışdı. «AR CPM-in 92.16.3–cü maddəsində nəzərdə tutulmuş “müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hallar” müddəasının həmin məcəllənin 19.6, 32, 92.10 və 114–cü maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair» müraciətdə aşağıdakı hüquqi məsələlərlə bağlı bir-biri ilə əlaqəli iki qrup məsələ və bununla məntiqi əlaqədə olan, demək olar ki, dörd sualın cavablandırılması zərurətini qaldırmışdır.

- 1) Müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakının istisna edən hallara hansı halların aid edilməsini;
- 2) Bu halların ona etiraz edilməli olan hallarla yanaşı müdafiəçiyə” qadağan edilmiş halları “da əhatə edib etməməsi;
- 3) Bununla yanaşı təqsirləndirilən şəxsin özünü təqsirli bilmədiyi halda elan edilmiş ittiham üzrə müdafiəçinin cinayət əməlinin daha yüngül maddəyə tövsif edilməsinə dair müraciət etməsinin belə halların sırasına aid olub-olmaması;
- 4) Təqsirləndirilən şəxsin özünü təqsirli bilmədiyi halda elan edilmiş ittiham üzrə cinayət əməlinin daha yüngül maddəyə tövsif edilməsinə dair müraciət etmiş müdafiəçinin kənarlaşdırılmasına dair müdafiə olunan şəxsin müvafiq vəsatəti və ya razılığı olmadıqda həmin müdafiəçinin icraatın sonrakı mərhələsində iştirakının müdafiə hüququnun kobud pozuntusu hesab edilib edilməməsi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun öz qərarlarında hüquqi yardım almaq hüququ ilə bağlı formalaşdırdığı hüquqi mövqeyində bir sıra prinsipial əhəmiyyətli məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Orada bu hüququn ictimai mahiyyəti açıqlanmış və göstərilir ki, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun ictimai əhəmiyyəti bu hüququn öz mahiyyətinə görə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin vacib təminatı olmasıdır. Bu hüququn digər cəhəti onun preventiv funksiyası vasitəsilə ifadə olunur. Konstitusiyada təsbit olunmuş bu hüququn funksiyalarından biri olan preventiv funksiya nəinki şəxsin öz hüquq və azadlıqlarını qanunauyğun həyata keçirməsinə kömək edir, həm-

çinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərinin qarşısının alınmasına, eləcə də (kursiv – bizimdir) şəxsiyyəti vəzifəli şəxslərin sui-istifadə hallarından qorunmasına zəmanət verir.

Hüquq ədəbiyyatında bu mövqe hamı tərəfindən birmənalı şəkildə artıq apriori olaraq qəbul edilir, desək, yanılmazdır.

Bunu da qəbul etmək lazımdır ki, məhz, konstitusiyada təsbit olunmuş hər kəsin yüksəkkeyfiyyətli hüququ yardım almaq hüququ genişləndirilmişdir, o müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnu və digər hüquqları da özündə ehtiva edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, təkə müdafiəçiyə malik olmaq hüququnun təsbiti bu hüququn realizəsi üçün kifayət etmir. Bu mənada, qanunvericilikdə, eləcə də beynəlxalq sənədlərdə əks olunan müdafiəçiyə malik olmaq hüququ əlavə hüquqlar sistemi ilə birlikdə konstitusion müddəanın təmin olunmasına zəmin yaradır. Müdafiəçiyə malik olmaq hüququ, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin professional, yüksək biliyə, təcürbəyə və mənəvi dəyərlərə malik olan, səriştəli müdafiəçi seçmək, onunla təkbətək, say və müddət məhdudluğu olmadan, məxfi şəkildə görüşmək və s. hüquqları ilə vəhdətdə mahiyyət və məzmun kəsb edir.

Göstərilən hüquqlar sisemindən hər hansı elementin çıxarılması müdafiə hüququnun destruktivləşməsinə səbəb olur ki, mahiyyətçə bu müdafiəni və müdafiəçinin hüquqi yardımından istifadəni heçə endirir. Həmin sistemdə müdafiəçiyə (vəkilə) qarşı irəli sürülən tələblər, eləcə də vəkilə qadağan edilən hərəkətlər yüksək keyfiyyətli hüquqi yardıma zəmanət verilməsinə xidmət edir. Sadaladığımız hüquqların bu şəkildə qanunvericilikdə təsbiti ölkədə və cəmiyyətdə, sosial-iqtisadi, elmi-texniki inkişaf, eləcə də hüquq sahəsində qanunçuluğun möhkəmlənməsi ilə bağlı tendensiyanın dərinləşməsi müdafiəçi yardımından istifadə etmək hüququnun həqiqiliyi üçün vacibdir. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 92.12-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 2011-ci il 20 may tarixli Konstitusiya Məhkəməsinin Qərarında qeyd edilir ki, ədalət mühakiməsinin əsas ünsürlərindən biri kimi, müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun başlıca məqsədi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi müdafiəçi ilə təmin etməklə, cinayət prosesində tərəflərin real (həqiqi) bərabərliyinə zəmanət verməkdir. Tərəflərin bərabər imkanlara malik olması çəkişmənin əsasında duran təməl müddəadır və həqiqətin müəyyən edilməsinə xidmət edir. Digər qərarında KM-si vurğulayır ki, müdafiəçinin şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin özü tərəfindən sərbəst seçilməsi hüquqi yardımın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, ümumiyyətlə, məhkəmə müdafiəsinin keyfiyyətinə təsir göstərir. Belə ki, etibar etdiyi və birlikdə müdafiə strategiyasını razılaşdırdığı müdafiəçi tərəfindən təmsil olunma şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni maraqlarına xidmət etmiş olur. Vəkil və onun mü-

dafiə etdiyi şəxs arasındakı münasibətlərin etibar və anlaşılmağa əsaslanmalı olması Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə də müvafiqdir (3). Bu mənada müdafiəçiyə malik olmaq hüququ məhz həqiqi müdafiəni yerinə yetirmək iqtidarında olan müdafiəçinin cinayət mühakimə icraatında iştirakı ilə reallaşa bilər. Qanunverici məhz müdafiə institutunun əsasında müdafiə olunanın müdafiəçiyə inamının, etibarının sarsılmazlığını qoyur və bu yalnız qarşılıqlı hörmət və anlaşma əsasında mövcud ola bilər. Bu elə bir təməl müddədir ki, bu etibarın, inamın pozulması müdafiənin yerinə yetirilməsini heçə endirir. Rusiyanın tanınmış, elm aləmində çox nüfuzlu alimlərindən olan İ.L.Petruxin düzgün olaraq vəkilliyi, demokratik cəmiyyətlərdə “böyük etibar və inam qazanmış” (kursiv – *bəli məhz, böyük etibar və inam qazanmış*) yüksək nüfuzlu institut kimi xarakterizə edirdi (7, s. 56).

Azərbaycanda vəkillik institutu çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Belə şəraitdə bu nüfuz necə qorunmalıdır? Ona xələl gətirən halların dairəsini dəqiq müəyyən etmək mümkündürmü? Belə halda vəkil necə hərəkət etməlidir? Qanunverici müdafiənin əsasında məhz müdafiə olunan şəxsin hüquqlarının üstünlüyü prinsipini əsas götürməklə, müdafiəçinin bir istiqamətdə, yalnız təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzib edilməsi və yaxud da məsuliyyətin yüngülləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərməsini müəyyən edir. Müdafiəçi və müdafiə olunan şəxs arasında münasibətlər bu prinsip əsasında tənzimlənir. Qanunauyğun olaraq müdafiəçi müdafiədən imtina edə bilməz (CPM -92.10.3). Təqsirləndirilən şəxs öz təqsirini ona etiraf etmiş olsa belə, müdafiəçi onun təqsirli olması barədə mövqe ortaya qoya bilməz (CPM-92.10.6), qanunda göstərilən iki istisna halda: 1) yeni cinayətin hazırlanması və ya törədilməsi barədə məlumat alınması; 2) habelə müdafiəni lazımi qaydada həyata keçirməməsinə görə vəkilin məsuliyyət məsələsi həll edilərkən müdafiə olunan şəxsin dəlillərinin təkzib edilməsi hallarından, başqa hüquqi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar ona məlum olan məlumatlardan müdafiə etdiyi şəxsin qanuni mənafeyi ziddinə istifadə oluna bilərsə, onları yarmaq hüququna malik deyil (CPM -92.9.9).

Yuxarıda göstərilənlər kompleks şəkildə təqsirləndirilən şəxsin yüksəkkeyfiyyətli hüquqi yardımla təmin edilməsi məqsədlərinə hesablanmış ictimai maraqlarla şərtlənmişdir. Müdafiə olunan şəxs əmindir ki, ehtiyacı olduqda ona lazımi yüksəkkeyfiyyətli hüquqi yardım göstəriləcək, o hüquqi yardımsız qalmayacaqdır. Eləcə də cəmiyyətin hər bir üzvü bu yardıma ehtiyac duyduqda ona belə yardım göstəriləcəyi haqda inam və əminlikdədir. Bu mövqe, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin yanaşması ilə üst-üstə düşür və vəkillərə hüquqi yardımın həyata keçirilməsi üçün geniş hüquqlar şamil edilir, o cümlədən, misal üçün, o müvəkkili ilə məhdudiyətsiz məlumat mübadiləsi imkanlarına (hüquqlarına) malikdir (8).

Müdafiəçi və müdafiə olunan şəxs (müvəkkil) arasında münasibətlər

zamanı ona etiraz edilməsi institutu da cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin hüquq və qanuni mənafelərinin təmin edilməsinə xidmət edir. CPM-in müdafiəçiyə və nümayəndəyə etiraz adlı 114.1-ci maddəsində göstərilir ki, “müdafiəçiyə, həmçinin zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının), mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və ya şahidin nümayəndəsinə etiraz onun cinayət prosesində sonrakı iştirakını istisna edən aşağıdakı hallardan hər hansı biri olduqda əsaslı sayılmalı və şərtsiz təmin olunmalıdır və belə hallarda müdafiəçi və nümayəndə də özü-özünə etiraz etməlidir. Bu təcrübə Türkiyə Cümhuriyyətində tətbiq edilməkdədir,

Lakin Türkiyə Cümhuriyyəti 13 mart 1969-cu il tarixli Avukatlık Kanununun 37-ci maddəsində “Avukat kendisine teklif edilen işi sebep göstermeden reddedebilir. Reddin, iş sahibine gecikmeden bildirilmesi zorunludur. İş iki avukat tarafından reddolunan kimse, kendisine avukat tayinini baro başkanından isteyebilir. Tayin olunan avukat, baro başkanı tarafından belirtilen ücret karşılığında işi takip etmek zorundadır”. Yəni özü-özünə etiraz etməyə səbəb yoxdur, sadəcə işdən imtina edir və bununla hər hansı vəkil – müvəkkil mübahisəsi tamamlanır (12).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi'nin 07.03.1962 gün ve 286/53 sayılı kararında, “Adalet gereklerine uymak zorunda olan ve kendisine teklif edilen işi hiçbir sebep göstermeksizin reddetmek, aldığı işi ise, haksızlığını anlayınca bırakmak yetkisine sahip bulunan avukatın davanın takibinde objektif bir görüşle hakkın yerine getirilmesine yardımcı olmasında kamu yararı vardır” görüşü ile, avukatın teklif edilen işi reddetmə hakkının anayasal bir hak olduğunu bildirmişdir. Kamu yararı yanında, avukatlık meslek onuruna olan katkısı da asla unutulmamalıdır (8).

CPM-in 92.11-ci maddəsinə əsasən, müdafiəçi cinayət prosesində iştirak edərkən qanunun tələblərini rəhbər tutmalı, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni mənafeyinin müdafiəsini bütün qanuni üsullarla həyata keçirməli, onun vəziyyətində işin mümkün dərəcədə xeyrinə başa çatdırılması üçün müdafiə etdiyi şəxsə zəruri hüquqi məsləhətlər verməli və müdafiə tərəfinin seçdiyi mövqeyə uyğun hərəkət, cinayət mühakimə icraatı zamanı vəkil etikasına riayət etməli və s. vəzifələr yerinə yetirməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin ittihamı təkzib etməsi və hətta yalan məlumat verməsi onun üçün qanuni müdafiə vasitəsidir. Bununla bərabər CPM-in 92.10.-cu maddəsi ilə müdafiəçiyə müəyyən hərəkətləri etmək qadağan edilmişdir. Belə ki, həmin Məcəllənin 92.10.6.-cı maddələrinə görə, müdafiəçiyə müdafiə etdiyi şəxsin qanuni mənafeyinə zidd olaraq hər hansı hərəkəti etmək, o cümlədən onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini və təqsirini təsdiq etmək (CPM, 92.10.1.), özbaşına müdafiədən imtina etmək və ya müdafiəçi qismində səlahiyyətlərinə xitam vermək (CPM, maddə 92.10.3.), müdafiə etdiyi şəxsin razılığı olmadan hər hansı şəxsi şahid və ya ekspert qismində

çağırmaq, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin hadisə ilə əlaqəsi, cinayət törətməkdə təqsiri olduğunu və s. bildirməsi qadağan olunur.

Nəzəriyyədə uzun müddət müzakirə olunan və təcrübədə tez-tez rastlaşılan məsələlərdən biri də müdafiəçi və müdafiə olunan şəxsin müdafiə mövqeyi arasında ziddiyyət olması ilə bağlıdır. Belə halda məsələ neçə həll olunmalıdır? Qanuna görə, vəkil müdafiədən imtina edə bilməz, təqsirləndirilən şəxs müxtəlif səbəblərdən (intuitiv, qorxu, qanunu bilərəkdən və yaxud bilmədən, cinayət işi ilə əlaqədar toplanmış sübutların mahiyyətini dərk etmədən və s.) təqsirini inkar edir, müdafiəçi isə əməlin daha yüngül maddəyə tövsif edilməsi barədə cinayət işinin materiallarına əsaslanaraq vəsatət verir. Əslində mənafeələr arasında ziddiyyət olmadığı halda, bu müdafiə üsülündən istifadə edilməsi təqsirləndirilən şəxsin hüquqları və qanuni mənafeyinə uyğundur, müdafiə institutunun məzmun elementinə daxildir.

Təqsirləndirilən şəxsin təqsirini inkar etdiyi halda, müdafiəçinin belə mövqə sərgiləməsi dolayısı ilə və digər həcmdə onun irəli sürülmüş ittihamı təsdiqləməsi kimi təəssürat yaradacaqdır. Belə vəziyyət təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçiyə inamsızlığına səbəb ola bilər. Bu halda aşağıdakı variantlar mümkündür:

- Birinci variantda təqsirləndirilən şəxs vəsatət verərək müdafiəçidən imina edir. Bu onun hüququdur.
- İkinci variantda ziddiyyətin olduğu və təqsirləndirilən şəxs müdafiəçidən imtina etmədiyi və etiraz vermədiyi halda təqsirləndirilən şəxsin lazımı hüququ yardım alması mümkünsüz olur.

Lakin buna baxmayaraq, qanunda belə vəziyyətin tənzimlənməsi proseduru nəzərdə tutulmamışdır. Bu da, bir tərəfdən müdafiəçinin cinayət prosesinin müstəqil iştirakçısı olan tərəf kimi mövqeyini ortaya qoymasına, digər tərəfdən də təqsirləndirilən şəxsin öz vəziyyətinə uyğun "hüququ yardım almaq hüququnun" realizəsinə mənfi təsir göstərir. Təcrübədə haqlı olaraq, belə vəziyyətdə çıxış yolu nədən ibarət olmalıdır? - sualı yaranır. Bu halda hesab edirik ki, müdafiəçi müvəkkili ilə təkbətək görüşüb yaranmış ziddiyyəti aradan qaldırmalıdır. Müdafiəçi müdafiə etdiyi şəxslə mövqeləri arasındakı mövcud ziddiyyəti aradan qaldırdıqda (o buna çalışmalıdır, səy göstərməlidir), onun prosesdə sonrakı iştirakına mane olan heç bir maneə (əngəl) qalmır. Əks halda müdafiəçinin belə vəziyyətdə prosesi davam etdirməsi işin hallarından asılı olaraq ən azından müdafiə fəaliyyətinin zəifləməsi səbəbindən təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun pozulmasına səbəb ola bilər və yaxud da belə təhlükə mövcud olur.

Təsvir edilmiş vəziyyətin qarşısını almaq məqsədi ilə, təklif olunur ki, belə hallarda qanunda müdafiəçiyə özü-özünə etiraz imkanı tanınmalıdır. Etiraz məsələsinin həlli isə məhkəməyə həvalə edilməlidir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 114-cü maddəsində əks olunmuşdur

ki, müdafiəçiyə, həmçinin zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının), mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və ya şahidin nümayəndəsinə) etiraz onun cinayət prosesində sonrakı iştirakını istisna edən və 114.1.1., 114.1.2., 114.1.3., 114.1.4., 114.1.5.-ci maddələrdə sadalanmış hallardan hər hansı biri olduqda əsaslı sayılmalı və şərtsiz təmin olunmalıdır. Bu, aşağıda sadalanan, hallarda heç bir şərt tələb olunmur, tətbiqi isə nə müdafiəçinin, nə də təqsirləndirilən şəxsin iradəsi ilə şərtləndirilməmişdir:

- cinayət prosesində iştirak edən və ya əvvəllər iştirak etmiş hakimlə, prokurorla, müstəntiqlə, təhqiqatçı ilə və ya məhkəmə iclasının katibi ilə qohumluq əlaqələrinin, habelə bu şəxslərdən şəxsi və ya xidməti asılılığın olması;
- cinayət təqibi üzrə icraatda hakim, prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı, hal şahidi, məhkəmə iclasının katibi, tərcüməçi, mütəxəssis, ekspert və ya şahid qismində iştirak etməsi;
- hakim, prokuror, müstəntiq və ya təhqiqatçı vəzifələrini tutması (təqsirləndirilən, şübhəli şəxsin və ya cinayət prosesinin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan iştirakçısının qanuni nümayəndəsi olması, yaxud mülki iddiaçı və ya mülki cavabdeh kimi tanınmış işlədiyi orqanın nümayəndəsi qismində iştirak etməsi hallarından başqa);
- qanuni mənafeyini müdafiə etdiyi təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin, həmçinin təmsil etdiyi zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, yaxud mülki cavabdehin qanuni mənafeyi ilə ziddiyyət təşkil edən şəxsə hüquqi yardım göstərməsi;
- qanuna və ya məhkəmənin hökmünə əsasən müdafiəçi və ya nümayəndə olmaq hüququnun olmaması.

Yuxarıda göstərilmiş hallarda müdafiəçinin prosesdən kənarlaşdırılmasının əsasında müdafiəçinin fəaliyyətinin düzgünlüyü barəsində şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərdə yarana biləcək şübhənin qarşısını almaq ideyası çıxış edir. Göstərilən hallardan hər hansı biri olduqda müdafiəçi, özü-özünə etiraz etməlidir. Müdafiəçiyə, habelə zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının), mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və şahidin nümayəndəsinə etiraz məsələsi cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən həll edilir.

Fikrimizcə, müdafiəçiyə qadağan olunan hərəkətləri etməsi halı da onun prosesdən kənarlaşdırılmasına səbəb ola bilər və olmalıdır. Belə ki, müdafiəçi müdafiədən əsassız olaraq özbaşına imtina edə bilməz, müdafiəçinin belə hala yol verməsi onun intizam məsuliyyətinə alınması üçün əsasdır. Sual olunur, müdafiəçi mütamadi olaraq ona qadağan olunan hərəkətlərə yol verdikdə məsələ necə həllin tapmalıdır? Proses dayanmalı, vəkillər kollegiyası məsələyə müdaxilə etdikdən sonra proses davam etməlidir? Bunun üçün hüquqi əsas belə yoxdur. Dayandırmanın əsasları sırasında belə əsas nəzərdə tutulmayıb.

Uzun illərin istintaq və məhkəmə təcrübəsi əsasında formalaşan vəkillik fəaliyyətinin təməl prinsiplərinin pozulması halında müdafiəçinin fəaliyyətinin səmərəliliyi, eləcə də hüquqi yardımın təmin edilməsindən söhbət gedə bilməz.

Müzakirə olunan məsələlərlə bağlı aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirə bilərik:

Qanuvericilikdə müdafiəçi kimi iştirak edən vəkilin müdafiədən imtina etmək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Bu yalnız təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsə məxsus hüquqdur. Lakin təcrübədə, bəzi hallarda, vəkilin obyektiv səbəblərdən prosesə gələ bilməməsi halı nəzərdə tutulur və onun əvəzlənməsi qaydası müəyyən edilir (misal üçün, CPM–in 312.4-ci maddəsi). Göründüyü kimi, “təqsirləndirilən şəxs tərəfindən dəvət olunmuş müdafiəçinin iştirakı uzun müddət ərzində (hər bir halda 10 (on) gündən artıq olmaq şərti ilə) üzrlü səbəblərə görə mümkün olmadıqda məhkəmə işin baxılmasını təxirə salaraq təqsirləndirilən şəxsə başqa müdafiəçi seçməyi təklif etmək, o, imtina etdikdə isə vəkillər kollegiyasının müvafiq qurumu vasitəsilə ona yeni müdafiəçi təyin etmək hüququna malikdir”. Belə ki, qanun müdafiəçinin əvəz edilməsi qaydasını müəyyən edir və bu halda müdafiə hüququnun pozulmasından söhbət getmir və gedə də bilməz.

- Digər normalarda müdafiəçinin müdafiə etdiyi şəxsin mövqeyi əsasında hərəkət etməsi təsbit edilir. Və buna kifayət qədər normativ əsas göstərmək mümkündür. CPM-in 92.10-cu maddəsində göstərilən hərəkətləri etməsi müdafiəçiyə qadağan olunur. Bura aid edilən halların hamısının ruhunda müdafiə olunan şəxsin cinayət törətmiş olsa belə, onun hüquqlarının qorunması və onun mövqeyinin üstünlüyü durur.

CPM-də müdafiəçinin işdə iştirakını istisna edən şərtsiz əsaslar (CPM, maddə 114) hallar təsbit edilib və bu siyahı qətidir. Maddədə göstərilmiş bu halların dairəsinin genişləndirilməsi yalnız qanunvericilik qaydasında mümkün ola bilər. Lakin sual olunur bu halların dairəsinin artırılmasına zərurət varmı? Bu müdafiə institutuna necə təsir göstərə bilər? Vəkillərin cinayət prosesini aparan orqanlar tərəfindən prosesdən süni şəkildə kənarlaşdırılmasına səbəb ola bilərmi? Bəli, belə təhlükə vardır.

Bu məsələlər də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Digər tərəfdən vəkilə qadağan edilən hərəkətlərə yol verməsi hansı hüquqi nəticələrə səbəb ola bilər və olmalıdır? Bu hərəkətlərin vəkilə qadağan edilməsinin prosesual məqsədi nədir və yaxud hansı amillərlə şərtlənir? Müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hallara hansı hallar aid edilə bilər və s. suallar ortaya gəlir.

Bütün bu sualların bir məqalə çərçivəsində cavablandırılması fikrimizcə, reallıqdan uzaqdır.

Lakin onu qeyd edə bilərik ki, bütün bu sualların cavablandırılması

zamani vəkilin müvəkilinə “ziyan vurmama” prinsipi əsas kimi götürülməli, məsələ bu prinsip əsasında həll edilməlidir. Aparılmış təhlillər belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, aşağıdakı müstəsna hallarda da müdafiəçiyə müdafiədən imtina etmək hüququ tanınmalıdır:

- Müvəkkil, bu halda və aşağıda şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər nəzərdə tutulur) və müdafiəçinin mövqelərində, müdafiəçinin cəhdlərinə baxmayaraq aradan qaldırılması mümkün olmayan, əhəmiyyətli ziddiyyət olduğu halda;
- Razılaşdığı əmək haqqını müdafiəçiyə tam və ya qismən ödəmədikdə;
- Müvəkkil müdafiəçiyə müdafiənin qanuna, vəkilin etik davranış normalarına zidd yolla həyata keçirilməsini təkidlə təklif və ya tələb etdikdə;
- Müvəkkil müdafiəçi ilə ardıcıl olaraq təhqiramiz, şərəf və ləyaqətini alçalıcı tərzdə rəftar etdikdə;

Göründüyü kimi, bu şərtlər daxilində müdafiənin qanuni yolla həyata keçirilməsindən və səmərəliliyindən danışmaq olmaz. Belə vəziyyətdə hüquqi yardım prinsipi müdafiəçinin prosesdən kənarlaşmasını (kənarlaşdırılmasını) şərtləndirir. Təbii ki, qanunverici tərəfindən müdafiəçinin prosesdən kənarlaşdırılmasının şərtsiz əsaslarını məyyən edildiyi kimi, şərti əsasların və kənarlaşdırılma mexanizminin də aydın şəkildə tənzimlənməsini məqsəduyğun hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci il Elektron resurs
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi, Elektron resurs
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 9 oktyabr 2023-cü il tarixli Qərarı. <https://constcourt.gov.az>.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26 və 61-ci maddələri baxımından Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 92.16.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan “müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hallar” müddəasının həmin Məcəllənin 19.6, 32, 92.10 və 114-cü maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair
5. Azərbaycan Respublikasında Vəkillik və Vəkillik fəaliyyəti haqqında Qanun (Elektron resurs)
6. Aziz A.S. The 3rd Annual International Seminar and Conference on Global Issues 2017, “Humanities and Social Science in the Current Global Perspective”, 2017, Hasim Hayim University, fakulty of İslamic Religion, Samarang, İndonezia, ISSN 2352-5398, ISBN 978-94-6252-701-0, <https://www.atlantis-press.com/proceedings/iscogi-17/55916191>; < <https://www.atlantis-press.com/proceedings/iscogi-17>>, sonuncu baxış 19.12.2023-cü ildə olmuşdur
7. Demirhan İ.B., Avukatın Tek Yanlı Olarak İşi Red Hakkı Var Mı?, Kaynakca: AV.M.Haşım mısır, Avukatlık Sözleşmesi ve Ücret, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2020, < <https://irembikedemirhan.com/avukatin-tek-yanli-olarak-isi-red-hakki-var-mi-av-yas-37-tbb-mes-kur-38/>>
8. Emvalomenos D. EU Court of Justice clarifies that all exchanges with external counsel are privileged – an important development amidst a dawn raid uptick in Europe, 06 aprel 2023, White & Case LLP, < <https://www.whitecase.com/insight-alert/eu-court>

[justice-clarifies-all-exchanges-external-counsel-are-privileged-important#article-content](#)>, sonuncu baxış 19.12.2023-cü ildə olmuşdur)

9. Əliyev A.C. Vəkilliyin anlayışına müasir yanaşma. AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi əsərləri. - 2015, - № 2(25), - s. 167-173
10. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 92.12-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 2011-ci il 20 may tarixli Qərarı [ihhttps://constcourt.gov.az](https://constcourt.gov.az) > de.
11. Петрухин И.Л. Вам нужен адвокат. - Москва: Прогресс, - 1993.
12. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiczfuxzJuDAXWnVfEDHe6FDcAQFnoECBgQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.mevzuat.gov.tr%2Fmevzuatmetin%2F1.5.1136.pdf&usg=AOvVaw0m_GKvh00JUYXVq13GaLrH&opi=89978449> sonuncu baxış 19.12.2023-cü ildə olmuşdur)

О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО СТАТУСА ЗАЩИТНИКА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

М.С.ГАФАРОВ, Р.Г.РУСТАМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы расширения процессуальных прав защитника, увеличения рамок его процессуальной самостоятельности, а также устранения его зависимости от подозреваемого и обвиняемого.

В работе отмечается, что важность права каждого на получение качественной юридической помощи заключается в его роли в реализации прав и свобод человека и гражданина. Авторы подчеркивают, что превентивная функция, являющаяся одной из функций этого права, не только помогает человеку отстаивать свои интересы, но и гарантирует предотвращение действий должностных лиц органов государственной власти, направленных на ограничение этих прав и свобод. Отмечается, что одной из целей совершенствования права на использование профессиональной помощи защитника является попытка уравнивать в уголовном процессе его процессуальные возможности с подозреваемым и обвиняемым, что является фактором, положенным в основу дискуссий по обеспечению равных процессуальных условий для всех сторон и направлено на установление истины. В ходе взаимоотношений защитника и подзащитного институт возражения защитнику служит обеспечению интересов лица, подвергаемого уголовному преследованию. В целях предотвращения конфликта между подзащитным и его защитником, предлагается предоставить последнему возможность отказа от защиты или самоотвода, и предложить решение этих вопросов суду. В основе отстранения защитника от процесса лежит идея устранения сомнений и, вытекающих из этого, конфликтных ситуаций, которые могут возникнуть у подозреваемого или обвиняемого относительно его деятельности. В данном случае предлагается признать право защитника на самоотвод или отказ от защиты. Основания для отстранения защитника от участия в деле установлены статьей 114 УПК Азербайджанской Республики. По мнению авторов, круг этих обстоятельств целесообразно расширить в законодательном порядке за счет нововведений. При этом защитнику должно быть предоставлено также право отказаться от правовой помощи подзащитному.

Ключевые слова: уголовный процесс, защита, защитник, правовой статус защитника, конфликт интересов.

ON THE IMPROVEMENT OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE DEFENDER IN THE CRIMINAL TRIAL

M.S.GAFAROV, R.H.RUSTAMOV

SUMMARY

The article considered the issues of expanding the procedural rights of the defender, eliminating dependence on other suspects and accused persons as participants, expanding the cases of objections to him. It is noted in the work that the importance of everyone's right to receive high-quality legal assistance is its role in the implementation of human and civil rights and freedoms. The authors emphasize that the preventive function, which is one of the functions of this right, not only helps a person to exercise his rights and freedoms, but also guarantees the prevention of the actions of officials of state authorities aimed at restricting human and civil rights and freedoms. It is emphasized that one of the goals of improving the right to use the professional assistance of the defense counsel is to try to equalize the parties in the criminal process of suspects and accused persons, which is the provision that is the basis of the dispute by providing equal procedural opportunities for all parties and is aimed at determining the truth. During the relationship between the defender and the client, the institution of objection to the defender also serves to ensure the interests of the person subject to criminal prosecution. It is noted that sometimes suspects or accused persons distrust the defense counsel. In order to prevent a conflict between the defender and the client, it is suggested that the defender be given the opportunity to protest on his own and that the solution of this issue be entrusted to the court. The basis of exclusion of the defender from the process is the idea of removing the doubt that may arise in the suspected or accused persons about his activities. In such a case, it is proposed to recognize the right of the defender to self-protest. The reasons for excluding the participation of the defender in the case (CPC, article 114) have been established in the CPC. According to the authors, it is appropriate to expand the circle of these cases in the legislative order due to conditional grounds, and within those conditions, the defender should be given the right to refuse the defense.

Keywords: criminal process, defense, defender, legal status of the defender, conflict of interest

УДК 341.01

**ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАЩИЩАЕМЫХ ГРУПП ПО СОГЛАСИЮ
КОНВЕНЦИИ О ПРЕДУПРЕЖДЕНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ
ГЕНОЦИДА И НАКАЗАНИИ ЗА НЕГО****Л.К.САЛИМОВА****Бакинский Государственный Университет
lleylasalimova@gmail.com**

Одним из основных аргументов, представляемых армянской диаспорой и Арменией о признании «геноцида армян» 1915 года, совершенного в Турции, является выдвижение доводов о том, что армяне должны быть отнесены к этнической группе, защищаемой Конвенцией о геноциде. В настоящей статье автором исследуются международная правоприменительная практика применения Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказания за него, а также различные позиции ученых по рассматриваемому вопросу. Обосновывается вывод о том, что армяне не могут быть признаны этнической группой в событиях 1915 года. Организованные действия подавляющей части армянского населения на стороне вражеских войск в вооруженной борьбе против Османского правительства, носили строго политический характер и на этом основании их следует считать политической группой.

Ключевые слова: конвенция, геноцид, защищаемые группы, международный трибунал

Утверждения армян о том, - что Османская империя, пытавшаяся выжить в тяжелых условиях Первой мировой войны, принесшей большие разрушения,- совершила против них «геноцид», начали высказываться в 1960-е годы, намного позже 1915 года. В эти годы благодаря организованной пропагандистской кампании, проводимой армянской диаспорой, - при поддержке Советского Союза и стран Запада, армяне начали распространять дискурс о том,- что Османская империя совершила против них «геноцид», как бы игнорируя насильственные действия и вооруженные восстания, которые привели к их перемещению в 1915 году [13].

Рассмотрим эти вопросы более подробно. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него (Конвенция о геноциде) является инструментом международного права, впервые кодифицировавшим преступление геноцида. Конвенция о геноциде

была стержневым договором по правам человека, принятый Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 9 декабря 1948 года и ознаменовавшим обязательство международного сообщества «никогда больше» после зверств, совершенных во время Второй мировой войны. Его принятие ознаменовало решающий шаг на пути развития международного права в области прав человека и международного уголовного права, каким мы его знаем сегодня. Согласно Конвенции о геноциде, геноцид – это преступление, которое может иметь место, как во время войны, так и в мирное время. Определение преступления геноцида, изложенное в Конвенции, получило широкое признание, как на национальном, так и на международном уровне, в том числе, в Римском статуте Международного уголовного суда (МУС) 1998 года. Термин «геноцид», впервые применен профессором Рафаэлем Лемкиным в своей книге «Правление государств оси в оккупированной Европе»[15]. Официально термин «геноцид» обвинители периодически использовали в Нюрнбергском процессе. Однако термин «геноцид» не встречается в заключительном решении Нюрнбергского военного трибунала, выпущенном 30 сентября - 1 октября 1946 г.[2, с.10-14]. Международный военный трибунал для суда над главными военными преступниками на Дальнем Востоке, провозглашенном в Токио 19 января 1946 года, на основании принципов Международного права, признанные статуту Нюрнбергского трибунала произвел общую кодификацию преступлений против мира и безопасности человечества; и включил их в международный уголовный кодекс [18]. В своей резолюции 96 (I), принятой 11 декабря 1946 г., Генеральная Ассамблея ООН зафиксировала: «Геноцид означает отказ в признании права на существование целых человеческих групп. Геноцид- с точки зрения международного права, является преступлением, которое осуждается цивилизованным миром, и за совершение которого главные виновники соучастники подлежат наказанию независимо от того, являются ли они частными лицами, государственными должностными лицами или государственными деятелями. Геноцид может быть совершен по религиозным, расовым, политическим или каким-либо другим мотивам [58]. Однако позже, в окончательной редакции геноцид был кодифицирован как самостоятельное преступление в Конвенции 1948 года о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (Конвенция о геноциде). Конвенцию ратифицировали 153 государства (по состоянию на апрель 2022 г.). Международный Суд (МС) неоднократно заявлял, что Конвенция воплощает в себе принципы, являющиеся частью общего обычного международного права. Это означает, что независимо от того, ратифицировали ли государства Конвенцию о геноциде, все они

юридически связаны принципом, согласно которому геноцид является преступлением, запрещенным международным правом.

Международный Суд также заявил, что запрет геноцида является императивной нормой международного права (или *ius cogens*) и, следовательно, никакие отступления от него не допускаются [6]. В его преамбуле признается, что «во все периоды истории геноцид принес великие потери для человечества» и международному сообществу; и необходимо «освободить человечество от этой мерзкой напасти. Это определение стало результатом переговорного процесса и отражает достигнутый компромисс среди государств-членов Организации Объединенных Наций, когда Конвенция уже была разработана в 1948 году». Фактически, уже в 1948 году был принят окончательный текст Конвенции о геноциде, который стал основой создания такого института, определив, что ответственность за геноцид находится под юрисдикцией не только национального государства, на территории которого было совершено преступление, но и также «международного уголовного трибунала. Международный уголовный трибунал (МУС), имеющий юрисдикцию в отношении рассматриваемого преступления, наряду с Конвенцией геноцида, предусматривает в себе также основополагающие принципы, составляющие часть общего обычного международного права. К ним относятся запрет геноцида, а также обязательство предотвращать геноцид и наказывать за него. Согласно требованиям международного права, они обязательны для всех государств, независимо от того, ратифицировали они Конвенцию о геноциде или нет. Международный уголовный суд также пришел к выводу, что обязательство предотвращать геноцид, содержащееся в статье в Конвенции о геноциде носит экстерриториальный характер. Таким образом, государства с потенциалом оказывать влияние на других, обязаны использовать все разумно доступные им средства для предотвращения геноцида, в том числе в отношении действий, совершенных за пределами собственных границ. Положение, содержащееся в статье II Конвенции, определяет геноцид как действия, совершенные с намерением уничтожить национальную, этническую, расовую или религиозную группу, полностью или частично [39]. Конвенция под геноцидом понимает следующие действия, совершаемые с намерением уничтожить, полностью или частично, какую-либо национальную, этническую, расовую или религиозную группу как таковую:

- а) убийство членов такой группы;
- б) причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы;
- в) предумышленное создание для какой-либо группы таких

жизненных условий, которые рассчитаны на полное или частичное физическое уничтожение ее;

г) меры, рассчитанные на предотвращение деторождения в среде такой группы;

е) насильственная передача детей из одной человеческой группы в другую [20].

Согласно Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, защите подлежат только национальные, этнические, расовые и религиозные группы [12,с.155-173]. Вне зависимости от особенностей всем указанным группам в основном характерны следующие особенности:

Взаимозависимость. Группы не могут быть определены просто как три или более человека, разговаривающие друг с другом или встречающиеся вместе. Вместо этого основной характеристикой групп является то, что члены группы зависят друг от друга, чтобы группа поддерживала свое существование и достигала своих целей. По сути, взаимозависимость — это признание членами группы своей потребности в других членах группы [21].

Взаимодействие. Для существования групп необходимо взаимодействие. Взаимодействие в группах отличается от других форм общения. Крагон, Райт и Каш утверждают, что основной определяющей характеристикой группового взаимодействия является его целенаправленность. Далее они разбивают целенаправленное взаимодействие на четыре типа: решение проблем, ролевая игра, построение команды и построение доверия [22]. Без целенаправленного взаимодействия настоящей группы не существует. Роли, нормы и отношения между членами создаются посредством взаимодействия [22]. Групповое общение сосредотачивают внимание на групповой работе для достижения своих целей [24].

Синергия - как совместное действие и как суммирующий эффект, возникающий в результате совместного действия [1,с.48-52].

Одним из преимуществ работы в группах и командах является то, что они позволяют добиться того, чего не смогли бы достичь в одиночку. Теория систем предполагает, что «Целое больше, чем сумма его частей»[24]. В этом, и есть идея синергии. В оркестре или группе каждый человек должен выступать, чтобы помочь более крупному коллективу создавать музыку так, как это невозможно сделать без совместной работы каждого участника[24].

Общие цели относятся ко всему, всем; распространяются на всех [3]. Люди, составляющие группы, собираются вместе по определенной причине или цели. Хотя большинство членов группы имеют

индивидуальные цели, группа во многом определяется общими целями группы. Установка общих целей имеет значение для любой организации или команды, стремящейся добиться успеха. Общие цели служат руководящим светом, согласовывая индивидуальные усилия по достижению общей цели и способствуя сотрудничеству между членами команды. Четко определяя и понимая общие цели, организации могут максимизировать свой потенциал, повысить производительность и обеспечить, чтобы все работали над теми же целями.

Общие нормы поведения. Норма может быть индивидуальной или общей. Норма является индивидуальной, если она предписывает обязательный только один раз индивидуально определенный экземпляр поведения. Норма является общей, если она предписывает обязательность определенного поведения. Индивидуальный или общий характер нормы не зависит от того, адресована ли она индивидуально определенному лицу, или ряду индивидуально определенных лиц, или классу лиц (т. е. числу лиц, определенному вообще, а не индивидуально). Обязательным в норме (или предписываемым в императиве) является определенное поведение. Это может быть единичный индивидуально заданный экземпляр поведения одного или нескольких индивидуально указанных лиц; но это может быть и неопределенное число действий или бездействий одного индивидуально определенного лица или определенного класса лиц [26]. Нормы – это, по сути, ожидания членов группы, установленные группой, и могут быть сознательными и формальными или неосознанными и неформальными. Несколько примеров групповых норм включают ожидание, что все члены группы будут присутствовать на собраниях группы, ожидание, что все члены группы сосредоточатся на группе, а не на личных вопросах (например, выключение мобильных телефонов и других отвлекающих факторов), а также ожидание, чтобы члены группы выполнили свою часть работы к установленному сроку. Когда члены группы нарушают групповые нормы, другие члены группы расстраиваются, и это может повлиять на общую цель группы [27].

Сплоченность - один из способов, которым участники понимают идею общения в группах и командах, — это когда они испытывают чувство сплоченности с другими членами группы [27].

Сплоченность – это ведущая характеристика группы, определяющая степень её единства, это есть групповая приверженность к единению, прочность взаимоотношений. Сплочение коллектива формируется в осуществлении совместной деятельности и выражается в сходстве убеждений, мнений, норм и традиций, характере межличностных отношений [27].

Типы групп. Не все группы одинаковы и не все объединены по одним и тем же причинам. Брильхарт и Галанес (1998) классифицируют группы «на основании причины их образования и человеческих потребностей, которым они служат» [28]. Первичные группы — характеризуются любовью и привязанностью. Данные группы, как правило, существуют более долгосрочно, чем другие группы, и включают в себя семью, соседей родственников, которые регулярно встречаются в группах [28].

Эти особенные люди они предлагают любовь и поддержку в долгосрочной перспективе, и, учитывая это, первичные группы обычно более значимы, чем вторичные группы [28].

Вторичные группы. В отличие от первичных групп, вторичные группы формируются для выполнения работы, выполнения задачи, решения проблем и принятия решений [29]. Вторичные группы имеют «конкретную цель или узнаваемую цель, которую необходимо достичь; и координация деятельности членов команды необходима для достижения командной цели или задачи» [30]. **Группы активности** - это группы, которые мы формируем для участия в мероприятиях, участники которого встречаются, чтобы договориться о времени для игр, организовать мероприятия и выбрать место, где играть [27]. Таким образом, следует считать, что национальные группы отождествляются с конкретной нацией, тогда как этнические группы относятся к культурным или языковым группам, внутри или за пределами государства. Расовые группы определяются на основе наследственных физических черт, часто соответствующих определенному географическому региону, независимо от языковых, культурных, национальных или религиозных факторов. Религиозные группы включают теистические, нетеистические и атеистические сообщества [23, с.357-358; 475-476].

Рассмотрим более подробно основные характеристики национальной, этнической, расовой или религиозной группы. В.Г.Крысько и Д.И.Фельдштейн к национальной группе относят небольшую часть (очень редко весьма значительной по численности) какой-либо некоренной для данной страны (региона) нации или народности. Национальная группа отличается очень слабыми социальными связями со своей нацией или народностью. Национальные особенности членов национальной группы из поколения в поколение ослабевают, и постепенно происходит ее ассимиляция нацией или народностью, среди которой она проживает, перенимая ее язык, традиции, обычаи, нравы, нормы поведения. В экономическом и социально-политическом отношении национальная группа, как правило, не имеет ничего общего с народом, от которого она в прошлом была оторвана. Общим у них яв-

ляются лишь этнические черты [10].

Этническая группа это группа людей, разделяющих схожую культуру (убеждения, ценности и поведение), язык, религию, происхождение или другие характеристики, которые часто передаются от одного поколения к другому [32]. Однако до настоящего времени среди политиков и ученых дискуссионным остается вопрос, отражает ли Конвенция интересы всех групп, которые должны быть защищены по смыслу Конвенции и входят ли они в перечень защищаемых лиц. В данном случае мы имеем в виду политические группы, которых некоторые ученые характеризуют как жертвами «культурного геноцида» [19].

Какие же квалифицирующие обстоятельства дают основание отнести группу к числу защищаемых по смыслу Конвенции. Существенным фактором отнесения группы (ее членов) к числу защищаемых является характеристика ее стабильности, т. е. созданной на постоянной основе, членство в которых определяется рождением. Членство в таких группах обычно не может быть оспорено их членами, которые принадлежат к ней автоматически, по рождению, на постоянной основе. Их необходимо отличать от «мобильных» групп, к которым любое лицо может присоединиться по индивидуальному добровольному обязательству, к таким как политические и экономические группы. На практике некоторые государства убийства, совершенные в результате политической деятельности (вооруженная борьба, революция, восстание) исходя из политических интересов, квалифицируют как преступление геноцид. Следует отметить, что в правоприменительной деятельности Конвенции договаривающиеся государства не должны иметь никаких собственных интересов; у них должен быть общий интерес, а именно: достижение тех высоких целей, которые являются смыслом существования Конвенции. Следовательно, в конвенциитакотипанельзьяговоритьобиндивидуальныхпреимуществахилиполитическихинтересах [12, с.155-173].

Сторонники включения политических групп в число, защищаемых Конвенцией аргументируют свои доводы следующим. Так, по мнению Лиссон, «Конвенция о геноциде должна защищать группы, обладающие правом на самоопределение, и они должны быть защищены от уничтожения» [16, с.1461]. На основании этого преступления против политических групп должны быть включены в определение геноцида, поскольку, в соответствии со статьей 1 Конвенции о геноциде 1948 года, «причинение серьезного телесного или психического вреда членам группы представляет собой геноцид» [16, с.1462].

Аналогичной позиции о включении политических в список за-

щищаемых групп придерживается Саул [17]. По его мнению, все группы, перечисляемые в Конвенции состоят из социальных отношений, что является важным элементом человеческого бытия. Выбор и намеренное уничтожение групп, которые характеризуются конкретными социальными отношениями, должны квалифицироваться как геноцид, если это делается таким образом, что вызывает страх и тревогу у тех, кто составляет отношения. Далее Саул отмечает, геноцид заметно отличается от других противоправных действий, поскольку действия виновных лиц должны сопровождаться «dolus specialis, особым намерением» Саул.

По мнению Тед Гурра и Барбары Харфф любые насильственные действия с намерением уничтожить идентичность угнетенных групп является формой геноцида. Они предложили вести новую терминологию- «политицид». По их мнению, «политицид — означает согласие правящей элиты или ее агентов на устойчивую политику, направленную на полное или частичное уничтожение общинной, политической или политизированной этнической группы» [46, с.360].

Даниэле и Дипоппа полагают, что любое насилие против политических групп должны быть включены в определение геноцида. Поступки преступников исходя из стратегии влияния на политику, могут характеризоваться такими действиями как - угрозы насилия, совершение поджогов, направление писем с угрозами вплоть до физического насилия в отношении определенных групп, ставящих перед собою достижение политических целей, например создание независимого государства [33, с.11].

Шоу считает, что политические группы — это «коллективы и интенсивные властные организации, мобилизующие силы власти, чтобы вступить в политический конфликт». Совершение преступлений против политической группы является фактической преднамеренной попыткой разрушить общинное качество группы. В современном мире, в котором мы сейчас живем, политические группы состоят из членов разного религиозного, этнического и расового происхождения, и поэтому их следует защищать. В силу этого, политическая группа должна быть обеспечена международно-правовой защитой, включена в Конвенцию о геноциде, поскольку она сохраняет определенные характеристики, такие как общественный образ жизни и общинные связи [25, с.70]. США неоднократно выступали за включение политических групп в Конвенцию о геноциде. Однако были непоследовательно в этих намерениях [47]. Тем не менее, будучи основным сторонником включения политических групп в Конвенцию о геноциде США, как отмечает Ле Блан, «отступали на каждом этапе его принятия, как от-

ступал Наполеон из Москвы после полного разгрома» [56, с.28]. Преступления против политических групп, по мнению Томас О Брадена, должны быть включены в определение геноцида. Свою позицию Томас О Браден обосновывает тем, что целью уничтожения является группа, а не только ее члены, как это неоднократно видели те, кто пытался уничтожить Шинн Фейн в Северной Ирландии как политическую группу [47]. Далее он отмечает, что не включение преступлений против политических групп в определение геноцида «позволяет истреблять любую определенную группу, якобы под предлогом того, что это происходит по политическим причинам» [47]. Дрост отмечает, что хотя британское правительство публично заявляло, что общественный порядок и безопасность жизненно важны для защиты британской культуры, общества и экономики, на самом деле они намеренно вызывали «разрушение физической жизни отдельных людей по причине их принадлежности к человеческому коллективу» [34, с.19]. Андреас Хенрикссо охарактеризовал слепым пятном Конвенции отсутствие защиты политических групп [48]. По его мнению, это упущение будет способствовать политическим лидерам реакционных режимов, скорее всего, совершать истребление политически угрожающих групп и впоследствии избежать ответственности. К примеру, события в Камбодже и Уганде не по смыслу Конвенции о геноциде нельзя правильно назвать геноцидом [48]. Решение составителей текста Конвенции не распространять ее юрисдикцию на политические группы, не вызывали особого беспокойства в большинстве стран мира. Конвенция была ратифицирована примерно 100 странами, и исключение слова «политический» из статьи II, похоже, не был проблемой в их решения о ратификации [53]. В США критики Конвенции осудили удаление слова «политический» из статьи II, настаивая на том, что он создает лазейку в определении геноцида, которой могут злоупотреблять тоталитарные государства, особенно Советский Союз. По их мнению, Советский Союз мог бы преследовать национальную группу таким образом, что его действия подпадали под действия Конвенции о геноциде. В то же время Советский Союз мог избежать этой ответственности на том основании, что его действия были направлены на подавление политической группы. Чтобы преодолеть эту проблему, критики выступают за внесение поправки в статью II, чтобы охватить политические группы. Хотя этот вопрос не помешал Сенату сдать свое согласие на ратификацию Конвенции, однако в резолюции о принятии Конвенции был предусмотрен специальный пункт, предусматривающий США убедить Организацию Объединенных Наций принять поправку о включении «политической группы» в список охраняемых объектов [53]. Для правильного пони-

мания проблем толкования групп за преступление геноцид, рассмотрим судебную практику Международного уголовного трибунала по Руанде (далее МУТР) и Международного уголовного трибунала по бывшей Югославии (далее МТБЮ).

Получив просьбу правительства Руанды Совет Безопасности ООН Резолюцией 955 от 8 ноября 1994 г. учредил международный трибунал, с единственной целью - преследование лиц, ответственных за геноцид и другие серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенных на территории Руанды, и в отношении граждан Руанды. Преступники подлежали ответственности за геноцид и другие подобные нарушения, совершенные на территории соседних государств в период с 1 января 1994 года по 31 декабря 1994 года» [51].

Аналогичные положения нашли свое отражение в статуте МУТР от 8 ноября 1994 года, где указано [50], что трибунал «имеет право преследовать лиц, ответственных за серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории Руанды, и граждан Руанды, а также аналогичные преступления, совершенные на территории соседних государств в период с 1 января 1994 г. и 31 декабря 1994 г. Доказанным фактом совершения геноцида в отношении членов группы является решение МУТР от 2 сентября 1998 года [11]. Трибуналом было установлено, что в период с апреля по июль 1994 года в Руанде был совершен геноцид. Число жертв оценивается от 500 000 до миллиона человек. Все доказательства для подтверждения факта совершения геноцида в отношении тутси были исследованы судом и нашли свое полное подтверждение в решении суда. Решение трибунала носит статус судебного претендента МУС. Трибунал, сославшись на Конвенцию о геноциде, указал, что «убийства как один из актов геноцида совершались с намерением полностью или частично уничтожить национальную, этническую, расовую или религиозную группу как таковую, в данном случае тутси [41, с.112-129]. Трибунал по Руанде внимательно исследовал группу, враждующих между собою тутси и хуту. Каждая группа характеризуется сплоченностью, однородностью, неизбежностью членства, стабильностью, и наличием традиций. Существенным фактором, установленного Трибуналом, это факт исторической враждебности. В своем решении, ссылаясь на Конвенцию о геноциде и Устав МУС, Трибунал дал следующую характеристику защищаемых групп:

- национальная группа определяется как совокупность людей, которые разделяют юридические узы, основанные на общем гражданстве в сочетании с взаимностью прав и обязанностей;

- этническая группа определяется как группа, члены которой

имеют общий язык или культуру;

- расовая группа основана на наследственных, физических чертах, часто отождествляемых с географическим регионом, независимо от языковых, культурных, национальных или религиозных факторов;

- религиозная группа – это группа, члены которой исповедуют одну и ту же религию, конфессию или способ религиозного поклонения.

Судебная палата, сформулировала более широкое определение этнической группы: прежде всего, как «группу, члены которой имеют общий язык и культуру; или группа, которая выделяет себя признаками самоидентификации [44].

Как правило, среди ученых исследователей, относящихся к армянской национальности регулярно ставится вопрос о приравнивании политических групп к четырем группам, перечисленных в Конвенции [49]. Последователи такой точки зрения аргументируют необходимость более широкого понятия человеческих групп, как социальных коллективов. Давид Л. Нерсесян обосновывает свою позицию тем, что политические группы, как и другие 4 группы обладают определенными правами коллективного характера, которые приводят к существованию группы. В этом контексте необходимо ввести дополнения Конвенцию о политическом геноциде [57].

Противоположного мнения придерживается Кабацци который утверждает, что политические группы не могут быть включены в определение геноцида. Это не означает, что подобные преступления в отношении политических групп менее значительны. Они просто, как отмечает Кабацци не попадают под покровительство геноцида. Включение политических групп, в список охраняемых лиц, расширило бы содержание Конвенции, поскольку это охарактеризовало бы геноцид обычным явлением. Как отмечает Кабацци такие группы, как политические, защищены, но другими международными положениями [23, с.357-358].

Некоторые авторы наряду с политическими группами предлагают, в конвенцию включить сексуальные меньшинства (лесбиянки, гомосексуалисты и др.), которые очень часто становятся жертвами нападений, включая нападения по мотиву геноцида [31, с.304-05]. Старцева О. считает, что под определение геноцида не подпадают действия против политических и социальных групп. По ее мнению, вероятно наиболее широко известный геноцид в Руанде, с натяжкой подходит под это определение, так как различие между тутси и хуту, скорее социальное, чем этническое, и появилось оно вследствие действий колониальной Бельгийской администрации [8]. Принадлежность к политическим группам в практике международных судов рассматривалась

как вопрос индивидуального выбора, и поэтому политическим группам не предоставлялась защита. Такой подход нашел свое изложение в судебной практике Демократической Республики Конго по делу Прокурора против Томаса Лубанги Дьило от 10 февраля 2006 года [36]. Это решение суда было подтверждено при последующих судебных рассмотрениях и нашло свое четкое закрепление в судебной практике международного уголовного суда [37].

Юрисдикция специальных международных уголовных трибуналов, а также Международного уголовного суда ограничивается определением геноцида, содержащимся в Конвенции о геноциде; поэтому критерии определения охраняемых групп, не могут толковаться расширительно [4, с.304-305].

Как следствие, истолкование признаков, перечисленных в определении преступления геноцид, должно основываться на объективных критериях. Такой подход в толковании понятия защищаемых Конвенцией групп, не направлен на ограничение защиты определенных групп. Напротив расширительное толкование рассматриваемого понятия превратило бы преступление геноцид в неспецифическое групповое преступление [43, с.461-502]. Судебная палата МУТРЮ по делу «Прокурор против Елисича» подтвердила такую позицию суда [40]. Руководящей идеей авторов Конвенции о геноциде при составлении списка защищаемых групп было охватить только неизменные группы, к которым люди принадлежат с момента рождения, без (легкого) выхода из состава [42]. Защита таких групп, имеет особую важность для международного сообщества в свете возможного культурного вклада таких групп. В то же время неизбежное членство в такой группе делало соответствующих лиц особенно уязвимыми. Однако невозможно сделать вывод из этого, что любая группа, обладающая необходимой степенью стабильности, может рассматриваться как группа, защищенная определением геноцида[43].

Не менее интересен вопрос о том, какие же действия должен совершить преступник, чтобы его действия были квалифицированы как геноцид.

Анализируя отдельные элементы объективной стороны состава преступления геноцида, Судебная палата МУТР в *деле Кайшшемы и Рузинданы* от 21 мая 1999 года указала, что «уничтожение группы» «полностью или частично» характеризовались следующими действиями виновных лиц:[44]составление списков влиятельных тутси и других членов оппозиции; определение лиц, подлежащих казни по заранее составленному списку; наблюдение и ограничение передвижения этих людей для облегчения нападений на них; контроль за передвижениями

и блокированием дорог; раздача оружия ополченцам; организация и контроль за военной подготовкой ополченцев, организация нападений на тутси, выявление убежищ тутси, фиксация адресатов различных коммунах, где могут находиться тутси и организация засад для нападения во время передвижения тутси. Установка стационарных блокпостов оборудованных пулеметами для выявления и уничтожение тутси; дача приказа ополченцам убивать всех проходящих мимо тутси; выявление конкретных лиц из представителей тутси и их убийство; предоставление транспорта нападавшим; разработка плана нападения и командование нападающими; личное участие предводителей в массовых убийствах; раздача нападавшим традиционного оружия мачете (большой нож с длинным лезвием для рубки сахарного тростника), организация атаки, обучение стрельбе из огнестрельного оружия по беженцам тутси; участие в показательном массовом убийстве тутси, в особенности тех которые искали убежища на территории католических церквей и приютов и др.[12].

Из приведенного примера видно, что такими действиями преступники демонстрируют намерения в совершении геноцида. Необходимо также учесть, что правовая концепция геноцида, гораздо шире, чем определение этого преступления, содержащееся в Конвенции о геноциде [12].

Таковы некоторые проблемы характеристики защищаемых групп в Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказания за него.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берсенева Т.П., Синегерия: Сущностные характеристики и формы проявления. Источник: Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, - 2016. - № 2 (64). ISSN 1997-292X.: www.gramota.net/editions/3.html
2. Верле Г. Принципы международного уголовного права: Учебник / Пер. с англ. С.В.Саяпина. — Москва: Транслит, - 2011.
3. «Словарь русского языка» (Малый академический словарь, МАС); <https://gufo.me/dict/mas>.
4. Вайвер. «Преследование и наказание за преступление геноцида», 23 FordhamInt'l LJ (1999–2000) 286.
5. Кравчук И.А., Зенина С.Р.: Сплоченность группы как фактор повышения эффективности трудовой деятельности коллектива. splochnost-gruppy-kak-faktor-povysheniya-effektivnosti-trudov
6. Правовые рамки; Международное право; Ратификация Конвенции о геноциде; <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml>
7. «Словарь русского языка» (Малый академический словарь, МАС); <https://gufo.me/dict/mas>.
8. Старцева О. Геноцид: международные стандарты и правоприменительная практи-

- ка; 9.12.2023; <https://citwatch.org/genocid-mezhdunarodnye-standarty-i-pravoprimentelnaya-praktika/>.
9. На них распространяются положения о преступлениях против человечности. Sherblom, 2002.
  10. Крысько В.Г., Фельдштейн Д.И. Этнопсихологический словарь. 1999.
  11. Решение МУТР от 2 сентября 1998 года; Решения МУТР доступны по адресу: www.unicttr.org/.
  12. Agnieszka Szpak, National, ethnic, racial and religious groups protected from genocide in the jurisprudence of ad hoc international criminal tribunals, *European Journal of International Law*, Volume 23, Issue 1, February 2012, [https://doi.org / 10.1093/ejil/chs002](https://doi.org/10.1093/ejil/chs002)
  13. Akayesu, supra note 8, paras. 511. See also Shah, supra note 15, at 369–370; K.S. Moghalu, *Rwandan Genocide. The Politics of Global Justice* (2005), 80 yearsold.
  14. Şerife Çetin: 1915 olaylarını “soykırım” olarak sınıflandırmak uluslararası hukuka aykırıdır.04/25/2021;<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/1915-olaylariyla-ilgili-soykirim-nitelemesi-uluslararası-hukukla-celisiyor/2220108>.
  15. Lemkin R. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. — Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944.
  16. Lisson; 2008: p. 1461.
  17. Saul; 2001: Chapter 2.
  18. Fifty-fifth Plenary Meeting December 11, 1946: nr003553. [https:// documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/035/53/pdf/nr003553.pdf](https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/035/53/pdf/nr003553.pdf).
  19. He convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (1948) About the genocide convention; Genocide Convention-Fact Sheet- NG.pdf; [https:// www.un.org/en/genocideprevention/documents/Genocide%20Convention-FactSheet-ENG](https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/Genocide%20Convention-FactSheet-ENG).
  20. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide Approved and proposed for signature and ratification or accession by General Assembly resolution 260 A (III) of 9 December 1948 Entry into force: 12 January 1951, in accordance with article XIII.
  21. Lewin, 1951; Cragon, Wright&Kasch, 2008; Sherblom, 2002.
  22. Cragon, Wrightand Kasch (2008).
  23. Shah, "Oversight of the Last Great International Institution of the Twentieth Century: The International Criminal Court's Definition of Genocide," 16 *Emory Int'l L Rev* (2002) 351, pp. 357–358. See also Kabatsi, "Defining or Preventing Genocide: Changing the Nature of Genocide," 5 *Int'l Crim L Rev* (2005) 387; Lippman "Genocide: the crime of the century." *The Jurisprudence of Death at the Dawn of a New Millennium*, 23 *Houston J Int'l L* (2000–2001).
  24. Sherblom, 2002.
  25. Shaw; 2008.
  26. Kelsen, Hans, "Norms", in Michael Hartney (ed.), *A General Theory of Norms* (Oxford, 1991; online edition, Oxford Academic, 22 March 2012), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198252177.003.0001>, accessed April 11, 2024.
  27. Characteristics and types of groups Characteristics of groups; [https:// textbooks.whatcom.edu/comm101/chapter/8-3/#:~:text=Characteristics%20of%20Groups,existence](https://textbooks.whatcom.edu/comm101/chapter/8-3/#:~:text=Characteristics%20of%20Groups,existence).
  28. Brillhart and Galanes 1998.
  29. Brillhart&Galanes, 1998; Sherblom, 2002; Cragon, Wright&Kasch, 2008.
  30. Larson and La Fasto 1989.

31. Vaiver, 'Prosecution and Punishment of the Crime of Genocide', 23 *Fordham Int'l LJ* (1999–2000) 286.
32. Britannica, Encyclopedia Editors. "ethnic group". *Encyclopedia Britannica*, 16 February 2024, <https://www.britannica.com/topic/ethnic-group>. Accessed April 11, 2024.
33. Daniele&Dipoppa; 2017.
34. Drost; 1959 in Whittaker, 1985.
35. Characteristic and types of groups *Characteristics of groups*; <https://textbooks.whatcom.edu/comm101/chapter/8-3>.
36. For a first statement to that effect and a summary of the pertinent case law, see *Situation of the Democratic Republic of Congo in the Case of the Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, Decision concerning Pre-Trial Chamber I's Decision of 10 February 2006 and the Incorporation of Documents into the Record of the Case against Mr. Thomas Lubanga Dyilo, ICC-01/04-01/06, 24 February 2006, para. 50 et seq.
37. U.N. GAOR, 3rd session, 6th Committee, p. 664.; Cf., particularly the French solution in Article 211-1 *Nouveau code pénal*.
38. CLAUSKREß: *The Crime of Genocide under International Law*; *International Criminal Law Review* 6: 461–502, 2006. 461 © 2006 Koninklijke Brill NV. Printed in the Netherlands; <https://www.legal-tools.org/doc/8799cd/pdf/>.
39. *The convention on the prevention and punishment of the crime of genocide (1948)* About the genocide convention; *Genocide Convention-FactSheet-ENG.pdf*; <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/Genocide%20Convention-FactSheet-ENG.pdf>.
40. *Prosecutor v. Jelusic*, Judgment, IT-95-10-T, 14 December 1999, para. 70.
41. *Prosecutor against J.-P. Akaesu*, Trial Chamber, 1998, *ibid.*, paras. 111, 112-129.
42. *Brasil*, U.N. GAOR, 3rd session, 6th Committee, p. 57; *Venezuela*, *id.*, p. 58; *United Kingdom*, *id.*, p. 58; *Egypt*, *id.*, p. 59; *Norway*, *id.*, p. 61; *Sowjet-Union*, *id.*, p. 105; *Iran*, *id.*, p. 108; *Poland*, *id.*, p. 111.
43. CLAUSKREß: *The Crime of Genocide under International Law*; *International Criminal Law Review* 6: 461–502, 2006. 461 © 2006 Koninklijke Brill NV. Printed in the Netherlands; <https://www.legal-tools.org/doc/8799cd/pdf/>.
44. *Prosecutor v. K. Kayishema, O. Ruzindana*, Trial Chamber 1999, *supra* note 7, at para. 98.
45. *См. Prosecutor against J.-P. Akaesu*, Trial Chamber, 1998, *ibid.*, paras. 111, 112-129.
46. Harff & Gurr; 1988: p.360.
47. Tomás Ó Bradáin: *Crimes against political groups should be included in the definition of genocide.* March 2020; https://www.researchgate.net/publication/342355428_'Crimes_against_political_groups_should_be_included_in_the_definition_of_genocide
48. Faculty of Law University of Lund Andreas Henriksson *The Interpretation of the Genocide Convention's Protected Groups Definition* Master thesis 20 points Supervisor: Gudmundur Alfredsson *International Law Autumn 2003*; Examensarbete; <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1558257&fileId=1564593>
49. Nersessian; 2010: p6
50. *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda*, 8 November 1994; <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/ictr-statute-1994#:~:text=i>.
51. UNSC Resolution 955 of November 8, 1994 (S/1994/1115).
52. *Genocide and political groups* David L. Nersessian et al., Oxford Academic Books, 2010.
53. Lawrence J. LeBlanc: *The United Nations Genocide Convention and Political Groups: Should the United States Propose an Amendment?*; *The United Nations Genocide*

- Convention and Political Groups: <https://core.ac.uk/download/pdf/72839806.pdf>
- 55 . Akayesu, supra note 8, paras. 511. See also Shah, supra note 15, at 369–370; K.S. Moghalu, *Rwandan Genocide. The Politics of Global Justice* (2005), 80 years old.
- 56 . Le Blanc; 1988.
- 57 .Genocide and political groups David L. Nersessian et al., Oxford Academic Books, 2010.
- 58 .Fifty-fifth Plenary Meeting December 11, 1946: nr003553.pdf;
<https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/035/53/pdf/nr003553.pdf>.

SOYQIRIM CİNAYƏTİNİN QARŞISININ ALINMASI VƏ CƏZALANDIRILMASI HAQQINDA KONVENSİYADA QORUNAN QRUPLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

L.K.SƏLİMOVA

XÜLASƏ

Erməni diasporu və Ermənistan tərəfindən Türkiyədə törədilmiş 1915-ci il “erməni soyqırımı”nın tanınması üçün əsas arqumentlərdən biri ermənilərin Soyqırım Konvensiyası ilə qorunan etnik qrup kimi təsnif edilməli olduğunu iddia etməkdir. Müəllif bu məqalədə “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyanın beynəlxalq hüquq tətbiqetmə təcrübəsini, eləcə də müzakirə olunan məsələ ilə bağlı alimlərin müxtəlif mövqelərini araşdırır. Nəticə əsaslandırılır ki, 1915-ci il hadisələrində ermənilər etnik qrup kimi tanınma bilməz. Erməni əhalisinin böyük əksəriyyətinin düşmən qoşunlarının tərəfində, Osmanlı hökumətinə qarşı silahlı mübarizədə mütəşəkkil hərəkətləri ciddi siyasi xarakter daşıyırdı və ona görə də onlar siyasi qrupdurlar.

Açar sözlər: konvensiya, soyqırım, müdafiyyə olunan qruplar, beynəlxalq, tribunal

CHARACTERIZATION OF PROTECTED GROUPS IN THE CONVENTION ON THE PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE

L.K.SALIMOVA

SUMMARY

One of the main arguments presented by the Armenian diaspora and Armenia for the recognition of the 1915 “Armenian genocide” committed in Turkey is to argue that Armenians should be classified as an ethnic group protected by the Genocide Convention. In this article, the author examines the international law enforcement practice of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, as well as the various positions of scientists on the issue under consideration. The conclusion is substantiated that Armenians cannot be recognized as an ethnic group in the events of 1915. The organized actions of the overwhelming majority of the Armenian population on the side of enemy troops, in the armed struggle against the Ottoman government, were strictly political in nature, and therefore they are a political group.

Keywords: convention, genocide, protected groups, international, tribunal

UOT 340.1**“HÜQUQ MƏNBƏLƏRİ” KATEQORİYASI**

Y.E.YAVƏRZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
yaver_019@inbox.ru

Məqalədə ən əvvəl hüquq mənbələrinin maddi, ideoloji, idraki, formal və s. mənada anlamının fərqləndirilməsinin zəruriliyi qeyd olunur. Hüquq mənbələrinin fərqli anlamı müəyyən araşdırma dəyərində malikdir. Bunların sırasında hüquq mənbələrinin maddi mənada anlamı daha mürəkkəbdir. Bu halda mənbə qisminə cəmiyyətin maddi şəraiti, onun iqtisadi münasibətləri çıxış edir.

Məqalədə xüsusi olaraq qeyd olunur ki, hüquq mənbələrinin formal mənada anlamı “hüquq formaları” anlayışı ilə üst-üstə düşür. Hər ikisi dövlətdə rəsmi olaraq tanınan hüquq normalarının ifadə formaları kimi çıxış edir. Məhz bu mənada hüquq mənbələri və hüquq formaları anlayışlarının eyniliyi müşahidə olunur.

Müəllif yanaşmasına görə, hüquq mənbələrinə dair müxtəlif təsnifatlar hüquq mənbələrinin formal (hüquqi) və sosial olaraq daha məntiqli bölgüsü ilə əvəz edilə bilər. Bu zaman formal hüquq mənbələri qisminə hüquqi sənədlər sistemini (normativ hüquqi akt, məhkəmə presedenti, normativ müqavilə və s.) nəzərdən keçirmək lazımdır.

Açar sözlər: hüquq, mənbə, qanunvericilik, sistem, norma, konsepsiya.

Giriş. Müasir dövrdə ictimai-siyasi münasibətlərin sürətlə inkişafı hüquq nəzəriyyəsinin bir sıra fundamental kateqoriyalarının yenidən dərkini gündəmə gətirir, humanitar və sahəvi hüquq elmlərinin son nailiyyətlərinə əsaslanan ənənəvi hüquqi anlayışlar barəsində ciddi tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Dərin araşdırmaları tələb edən mövzular sırasına “hüquq mənbələri” kateqoriyası da daxildir, çünki onun məzmununun müəyyənləşdirilməsi bu və ya digər ictimai hadisənin ona aid olmasını şərtləndirir. Bu anlayışın dəqiqliyi hüquqi problemlərin nəzəri baxımdan işlənilib hazırlanması baxımından da zəruridir.

Hüquq mənbələri kateqoriyasına köhnə yanaşmanın xüsusiyyəti onun məhdudluğu və qeyri-ardıcılığı ilə səciyyələnir. Belə ki, hüquq mənbələri probleminin araşdırılması, bir qayda olaraq, Sovet hüququnun problemləri çərçivəsində aparıldı. Digər ölkələrin hüquq sistemində münasibətdə hüquq mənbələrinin çoxluğu tanındığı halda, Sovet hüquq sistemi şəraitində

mahiyyət etibarilə normativ hüquqi akt hüququn yeganə mənbəyi olaraq tanınırdı. Ona görə də “hüquq mənbələrinin sistemi” anlayışı adətən “qanunvericilik sistemi” anlayışı ilə eyniləşdirilirdi, “normativ hüquqi akt” anlayışı “qanunvericilik” anlayışı ilə əvəzlənirdi, qanunla qanunqüvvəli aktlar arasındakı həddlər silinirdi.

İşin məqsədi “hüquq mənbələri” fenomeninin formal və məzmunu aspektlərinin kompleks nəzəri-hüquqi və müqayisəli-hüquqi təhlilidir ki, bu zaman diqqət müasir Azərbaycan hüquq mənbələri sisteminin xüsusiyyətləri və bu sistemin tərkib elementlərinin nisbəti və qarşılıqlı əlaqələri üzərində cəmləşir.

Hüquq subyektləri konkret hüquq mənbəyinə istinad etməklə, qəbul olunan qərara “hüquqi əsas” yaratmağa çalışırlar. Belə ki, Avropa Təhsil Fondunun əməkdaşlarının İnzibati Davranış Məcəlləsinin (The ETF Code of Good Administrative Behaviour) 18.1-ci maddəsinə görə, “Avropa Təhsil Fondunun fiziki şəxsin hüquq və maraqlarına təsir göstərən hər bir qərarı müvafiq işlə əlaqəsi olan fakt və hüquqi əsaslara söykənməklə əsaslandırılmalıdır”. John Bell qeyd edir ki, “hüquqi əsas həm qərarın qəbulunun hüquqa uyğunluğunu, həm də qəbul edilmiş qərarın düzgünlüyünü ifadə edir. Belə bir dəlil gətirmək üçün hüququ tətbiq edən şəxs yalnız tətbiq olunan hüquq mənbələrini və ya hüquqi prinsiplərin məcmusunu göstərmir, həm də adekvat bir əsas gətirmək üçün onların şərhini verir” [1, 42].

Bununla yanaşı, dövlət-hüquqi quruculuğunun hazırkı mərhələsində hüquq mənbələrinin yerinin və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi hüquq elminin mühüm vəzifələrindən biridir. Çünki dövlətin ali məqsədini insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması təşkil edir. “Bu ali məqsədin həyata keçirilməsi üçün hüquqi dövlətin Konstitusiya ilə müəyyən olunmuş obyektiv hüquqlara əsaslanan subyektiv hüquqlar şəbəkəsi, mexanizmi və institutları olmalıdır” [2, 572].

Bütövlükdə “mənbə” sözü öz mürəkkəbliyi ilə seçilir və bir çox mənaya malikdir. Bunlardan birincisi, qədim dövrdən ona verilən məna ilə üst-üstə düşür və bir başlanğıc, əsas, təməl, səbəb kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, bu anlam nəyinsə haradan qaynaqlandığını, nədən irəli gəldiyini ortaya qoyur.

“Mənbə” sözünün ikinci mənası predmet və ya hadisənin qaynaqlandığı qüvvə ilə bağlıdır. Bu mövqedən çıxış edən müəlliflər hüquqi şüuru, hüquqi təlimləri və hakim hüquq ideologiyasını hüququ yaradan bir qüvvə kimi tanıyırlar.

Nəhayət, “mənbə” sözünün üçüncü mənasında, o, yazılı bir abidə, sənəd kimi anlaşılır. Belə formal yanaşma çərçivəsində hüquq mənbələri hüquqi hadisələri təsbit edən hüquqi sənədlərin məcmusu kimi ifadə edilir [3, 12]. Bu zaman alimlər vaxtilə hüquqi sənəd əhəmiyyətinə malik olmuş və

keçmişin hüquq sistemləri haqqında bilgiləri formalaşdıran hüquqi abidələrdən bəhs edirlər.

Fikrimizcə, məhz “mənbə” sözünün son mənasından “hüquq mənbələri” anlayışının xüsusi hüquqi mənasını araşdırmaq lazımdır. Əgər mənbə qismində müəyyən bir sənəd qəbul edilirsə, hüququn mənbəyi müəyyən hüquqi sənəd-akt olmalıdır. Hüququn ictimai münasibətlərin normativ tənzimləyicisi olması mahiyyətindən çıxış edərək, ilk növbədə, “hüquq mənbələri” anlayışına bütün hüquqi sənəd-aktları deyil, yalnız normativ əhəmiyyətə malik olan, yəni öz məzmununda hüquq normalarını cəmləşdirən aktları aid etmək lazımdır.

Bununla belə, K.Svaygert və H.Kets düzgün qeyd edirlər ki, “milli hüquq sistemlərini daha dərindən dərk etmək üçün tək-cə rəsmi hüquq mənbələrini deyil, həm də hüquq mədəniyyəti, ideologiya, dini normalar və hüquqi doktrinanı öyrənmək lazımdır” [4, 107-108]. Başqa sözlə, hüquqi ənənənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır, yəni “mövcud hüquq normalarının təbiəti və xarakteri, cəmiyyətin həyatında və siyasi sistemdə hüququn rolu, onun formalaşması, realizəsi və öyrənilməsi haqqında insanların dərin köklərə malik, tarixən şərtləndirilmiş fikirləri” diqqətdən kənar qalmamalıdır [5, 2].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hüquq normalarının ifadə formaları fərqlidir. Bunlar ümumi formada, mücərrəd bir qərar şəklində və ya sonrakı analogi işlərin baxılması zamanı ümumməcburi əhəmiyyətə malik olan konkret bir işin həlli nümunəsində, yaxud hüquqyaratma fəaliyyətini həyata keçirən orqanların müqavilə praktikasının nəticəsi kimi, habelə sadəcə dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırma formasında ifadə olunur. Bəzi müəlliflər bu fikri ümumiləşdirərək bildirirlər ki, “hüquq normaları ya aydın şəkildə qurulmuş formada, ya da bu və ya digər mübahisənin həlli ilə bağlı rəsmiləşdirilməmiş bir hesabat şəklində öz təsbitini tapırlar” [6, 16-17].

Bununla əlaqədar hüquq mənbələri qismində hüquqi sənədlər sistemini (normativ hüquqi akt, məhkəmə presedenti, normativ müqavilə və s.) nəzərdən keçirmək lazımdır. Məhz mənbənin sənədli şəkildə müəyyən-ləşdirilməsi hüquq mənbələri anlayışının xüsusi-hüquqi (formal) cəhətinin aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışın formal tərəfi hüquq elmində uzun müddət ərzində formalaşmışdır. “Formal mənada hüquq mənbələri” dedikdə hüquq normalarının ifadə formaları, yəni hüquq normalarının yerləşdiyi “dolça” başa düşülür. Bununla belə, hətta hüquq mənbələrinin formal mənası müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilmir.

“Hüquq mənbələri” anlayışının məna müxtəlifliyi səbəbindən bir çox müəllif onun şərti xüsusiyyətinə diqqət yetirirlər. Bu zaman, fikrimizcə,

“hüquq mənbələri” anlayışının sırf “yuridik mənbə” mənasını onun digər mənası ilə, yəni hüququn mahiyyəti və məzmunu xarakterizə edən sosial bünövrə, başlanğıcla tam şəkildə eyniləşdirilməsi düzgün deyil. Bu baxımdan professor M.N.Marçenkonun müvafiq məsələyə dair yanaşması təqdirəlayiqdir. O, bu hüquqi hadisənin aşağıdakı aspektlərini nəzərdən keçirməyi təklif edir:

a) “etimoloji mənada hüquq mənbələri”;

b) hüququn təbii mənbələri (yəni hüququn formalaşmasına təsir göstərən coğrafi, iqlim, bioloji və digər faktorlar);

c) birbaşa olaraq hüquqyaratma prosesinə və bunun vasitəsi ilə hüququn özünə təsir göstərən hüququn sosial mənbələri, yəni sosial, siyasi, ideoloji, kulturoloji və s. kimi amillər;

ç) müxtəlif iqtisadi faktorları özündə ifadə edən maddi hüquq mənbələri (bunlar, xüsusilə “marksizm-leninizm” təlimi tərəfindən təfərrüatlı şəkildə araşdırılır);

d) hüququn fəlsəfi mənbələri, yəni əsasında bu və ya digər hüquq normalarının, hüquq sisteminin elementlərinin irləyi sürüldüyü və işlənilib hazırlandığı ideyalar və ideoloji konstruksiyalar (liberal, mühafizəkar və s.);

e) “formal-hüquqi mənada hüquq mənbələri” [7, 46-51].

Bununla yanaşı, ümumiyyətlə, “hüquq mənbələri” anlayışından imtina etməyə çağıran alimlərin sayı da kifayət qədərdir. Belə ki, hələ ötən əsrin 60-cı illərində bu yanaşmanın nüfuzlu nümayəndələrindən biri olan A.F.Şəbanov qeyd edirdi ki, “hüququn forması” termininin istifadəsi daha münasibdir, çünki “hüququn mənbəyi” anlayışı ilə ifadə edilən məna formal baxımdan bu sözün həmin təzahürü yaradan təsir qüvvəsi, səbəb kimi ümumi qəbul edilmiş anlayışına uyğun gəlmir.

Bundan əlavə, onun fikrincə, hüququn forması anlayışının istifadəsi tədqiqatçını və praktiki işçini hüquqyaratma, hüququn forması və məzmununun qarşılıqlı əlaqələri, hüquq normasının strukturu və forması, hüququn müxtəlif formaları kimi sırf hüquqi problemlərin həlli yoluna çıxarır. Ümumən A.F.Şəbanovun gəldiyi qənaətə görə, “hüququn forması” termini ilə hüquq normalarını izah edən təfsir aktlarının, normativ hüquqi aktların qüvvəyə minməsinə və ya qüvvədən düşməsinə ehtiva edən aktların hüquqi mahiyyətini aydınlaşdırmaq daha əlverişlidir [8, 42-43].

Ehtimal olunur ki, bu yanaşmanın ciddi qüsurları vardır, çünki əsasən dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq formalarına, yəni normativ hüquqi aktlar sisteminə aiddir. Bu arada “hüquq mənbələri” konsepsiyası daha çox hüquq normalarının sosial şərtləndirilməsini, onların mənşəyini və dövlətin ifadə formalarının müxtəlifliyini, habelə dövlətin sanksiyasını almış digər iradəni əks etdirir. Ona görə də həm “hüquq mənbələri”, həm də “hüququn forması” anlayışlarının özünəməxsus spesifik mənalara malik olması

barədə mülahizə daha məqbul görünür. Bundan əlavə, “hüquq mənbələri” anlayışının istifadə üçün mütənasibliyi həm də onun hüquq elmində ənənəvi olması ilə şərtləndirilir.

Nəticələr. Beləliklə, bu gün hüququn formaları və ya mənbələri anlayışı ilə bağlı məsələnin artıq bitməsi barədə fikirlərlə razılaşmaq olmaz [9, 83]. Belə ki, birincisi, hüquq ədəbiyyatında hüquq mənbəyinin universal tərifli hələ də mövcud deyil. Müvafiq tərif həm hüquq formasına (“formal mənada hüquq mənbələri”), həm də mənbələrinə və ya hüquq normalarının məzmununa təsir edən faktorlara xas olan ümumi cəhətləri özündə cəmləşdirir.

İkincisi, hüquq mənbələri anlayışının əksər təriflərində hüquq normalarının zahiri ifadə formalarının nəzərdən keçirilməsi problemi məhdud halda təzahür edir. Tədqiqatçıların diqqəti yalnız son nəticəyə - hüquq normalasının maddi daşıyıcısına (normativ hüquqi akt, məhkəmə presedenti və s.) yönəlir. Bu zaman qüvvədə olan hüquq normalarının yaranmasının və ya dəyişdirilməsinin birbaşa səbəbləri, habelə normanın “doğuluşu” prosesi elmi təhlilin obyektindən kənar qalır. Beləliklə də, hüququ yaradan amillər nəzərdən qaçır.

Fikrimizcə, bu amilləri iki qrupa bölmək olar:

1) xüsusi səlahiyyətli qanunvericilik və icra orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində hüquq normalarının məqsədyönlü şəkildə ortaya çıxması – məhz bunlar hüquq mənbələrinin “doğuluşunun” birbaşa səbəbləri sayılır;

2) ictimai proseslərinin təsiri altında hüquq normalarının və konkret mənbələrin hədəfsiz formalaşması. Onların hərəkəti nisbətən hiss olunmur, çünki hüquq normalasının özünün “doğulması” anı həmişə rəşional olaraq qavranılmır. Bu və ya digər ictimai həyat hadisəsinin müvafiq hüquq normalasının və ya normalar qrupunun məzmununa necə təsir etdiyi, bir qayda olaraq, müəyyən bir müddətdən sonra dərk olunur və təhlil edilir.

Başqa sözlə, hüquqyaradıcı orqanların fəaliyyəti və ictimai həyatın faktorlarının hüquqa təsiri öz aralarında bir-birinə çox bənzəyir - çünki həm birincilər, həm də ikincilər hüquqa bir növ “kənardan” təsir edirlər. Bununla belə, onları bir-biri ilə eyniləşdirmək səhv olardı. Belə ki, hüquqyaradma subyektlərinin fəaliyyətinin hüquq normaları ilə tənzimləndiyi, müəyyən bir prosedur-prosessual çərçivədə aparıldığı, nizamlanmış, məqsədyönlü, peşəkar və şüurlu bir şəkildə baş verdiyi halda, sosial mənbələrin inkişafı öz-özünə baş verir, aydın müşahidə olunmur və daha qlobal qanunauyğunluqların (sosial qanunların) təsirinə məruz qalır.

“Hüquq mənbələri” anlayışı hüquq normalarının (qanunların və qanunqüvvəli aktların) ifadə edilməsi və təsbitinin hüquqi vasitəsi qismində çıxış edən və dövlət tərəfindən formal olaraq müəyyənləşdirilən rəşmi hüquqi aktlarla məhdudlaşmır, habelə hüququn sosial köklərini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq mənbələrinin maddi mənada anlamı daha mürəkkəb və tutumlu görünür. Burada mənbə kimi cəmiyyətin maddi şəraiti, onun iqtisadi münasibətlər sistemi çıxış edir. Lakin belə yanaşmada hüququn yaranmasının iki faktoru – dövlət orqanlarının hüquqyaratma fəaliyyəti ilə hüquq yaradıcılığına dolayı təsir göstərən cəmiyyətin maddi şərtləri arasındakı ziddiyyətlər özünü büruzə verir. Hüquqyaratma fəaliyyəti baxımından, şübhəsiz ki, dövlət orqanları hüququn formalaşması və ifadə edilməsinin həlledici mənbəyidir. Bununla belə, onlar öz hüquqyaratma fəaliyyətini heç də həmişə iqtisadi tələbatları nəzərə almaqla təşkil etmirlər. Rəsmi hüquqyaratma fəaliyyətində ictimai həyatın maddi şərtlərinin nəzərə alınması gündəlik fəaliyyətin nəticəsi yox, daha çox arzu olunan bir hədəfdir. Gerçəklərdə bu belə olsaydı, qüsurlu və səmərəsiz aktlar qəbul edilməzdi. Buna görə də cəmiyyətin maddi şərtləri qəbul olunan aktların mətnində daha dəqiq nəzərə alınmalıdır.

Fikrimizcə, hüquq mənbələrinin maddi mənada anlamı özünün mücərrədliyi ilə zəif təsir bağışlayır. Məsələn bundadır ki, cəmiyyətin maddi şərtlərinin əsasında iqtisadi, siyasi, ideoloji, milli və digər maraqların sintezini özündə əks etdirən insan tələbatları və mənafeləri dayanır. Həm də sırf maddi münasibətləri təmiz formada hüququn xüsusi mənbəyi olaraq fərqləndirmək həmişə mümkün deyil. Beləliklə, düşünürük ki, “maddi mənada hüquq mənbələri” adlandırılan kateqoriya yalnız digər hüquqyaradıcı faktorlarla eyni sırada dayanan sosial-hüquqi mənbələrin xüsusi bir növüdür.

Hüquq mənbələrinin ideoloji mənada anlamı zamanı hüquqyaratma fəaliyyətinin qanunauyğunluqları və hüquqi biliklərin formalaşmasının intellektual zəmini nəzərdən keçirilir və bu qismdə hüquq düşüncəsi çıxış edir. Hüquq, onun mahiyyəti və sosial təyinatı ideyalar, baxışlar, nəzəriyyələr, hisslər, duyğular və əhval-ruhiyyə sistemi şəklində hüquq düşüncəsi vasitəsilə dərk edilir. Hüquq düşüncəsi özünün ideoloji hissəsində mövcud və arzuolunan qanun haqqında insanın təsəvvürlərini formalaşdırır və hüquqyaratma sahəsinə təsir edir. O, fərdi, qrup və ümumsosial səviyyələrdə hüquq mənbələrinin ideya məzmununu və məqsədlərini əsaslandırmaqla və isbatlamaqla dövlət iradəsinin formalaşdırılması prosesinə xidmət edir. Lakin öz təbiətinə görə sosial-hüquqi hadisə olmaqla hüquq düşüncəsi hüququ yaradan xüsusi sosial faktorların sırasına daxil edilir. Tarixin şəhadət verdiyi kimi, ayrı-ayrı dövlətlərin ictimai həyatının hüquq düşüncəsinin bilavasitə hüququn yuridik mənbəyinə çevrildiyi dövrlərində subyektivizm, “inqilabi özbaşnalıq” və digər hüquqazidd hadisələr müşahidə olunurdu. Bu səbəbdən hüquqyaratma sahəsindəki hüquq düşüncəsi yardımçı funksiyanı yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Hüquq mənbələrinin idraki mənada anlamı bu və ya digər hüquqi aktın işlənilib hazırlanması ərəfəsində bunun konkret motivlərini, səbəblərini, şərtlərini aydınlaşdırmağa imkan verən sənəd və materiallara diqqət yetirir. Burada tədqiqatçıya konkret bir hüquq mənbəyinin yaradıldığı mərhələnin ruhunu daha yaxşı anlamağa imkan verən müxtəlif yazılı sənədlərin cəlb edilməsinə əsaslanan tarixi və siyasi hüquqi təfsir üsulundan istifadə olunur. Bu səbəbdən belə tarixi yazılı materiallar bir o qədər hüquq mənbələri kimi deyil, daha çox hüquq normalarının tarixi-siyasi təfsir mənbələri kimi çıxış edirlər.

Hüquq mənbələrinin formal mənada anlamı “hüquq formaları” anlayışı ilə üst-üstə düşür. Bunlar dövlətdə rəsmi olaraq tanınan hüquq normalarının ifadə və təsbit formalarıdır. Məhz bu mənada hüquq mənbəyi və hüquq forması anlayışlarının eyniliyi müşahidə olunur.

Beləliklə, hüquq mənbələrinin yuridik mənada anlamı çərçivəsində səlahiyyətli orqanlar tərəfindən xüsusi qaydada qəbul edilən və özündə formal müəyyənləşdirilmiş hüquq normalarını əks etdirən hüquqi sənədlər göz önünə çəkilir.

Deməli, hüquq mənbələrinin maddi, ideoloji, idraki mənalarda fərqləndirilməsi müəyyən araşdırma dəyərində malikdir, eyni zamanda həddindən artıq şərtidir və kifayət qədər dəqiq deyil. Fikrimizcə, bütün hüquq mənbələrinin formal (hüquqi) və sosial olaraq daha məntiqli bölgüsü ilə əvəz edilə bilər və sonuncu bölgü əvvəlki təsnifatı da əhəmiyyətli dərəcədə özündə cəmləşdirir. Qeyd edilən bölgü hüququn formalaşmasının iki başlıca faktoru və üsulunun fərqləndirilməsinə əsaslanır:

1) öz səlahiyyətləri daxilində hüquqyaradıcılığı funksiyalarını həyata keçirən xüsusi səlahiyyətli dövlət hüquqyaratma orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində hüquq normalarının məqsədyönlü şəkildə meydana çıxması.

2) ictimai həyatın hadisələri, prosesləri və faktorlarının təsiri altında hüquq normalarının formalaşması. Onların hərəkəti nisbi olaraq hiss olunmur və normanın “doğulma” anı heç də həmişə rasional şəkildə dərk olunmur. İctimai həyatın bu və ya digər hadisəsinin müvafiq hüquq normasının məzmununa necə təsir göstərdiyini, bir qayda olaraq, xeyli vaxt keçdikdən sonra başa düşmək olar.

Belə ki, dövlətdə formal hüquq mənbələrinin olduğunu tanıyan alimlərin mövqelərinə görə “hüquqi doktrina formal hüquq mənbəyi deyil. O, yalnız hüquq normalarının yaradılmasına təsir göstərən bir amil kimi çıxış edir” [10, 20].

Hüququn sosial mənbələrinə gəldikdə, bunlar subyektlərin hüquqyaratma fəaliyyətini anıdan şərtləndirən obyektiv olaraq konkret cəmiyyətdə formalaşmış hüquqyaratma faktorlarıdır.

Beləliklə, hüquqyaratma orqanlarının fəaliyyəti və cəmiyyətin sosial şərtləri hüququn meydana gəlməsini eyni dərəcədə təşviqləyir və onun məzmununa təsir göstərir. Lakin bunları eyniləşdirmək də yolverizməkdir, çünki bu iki prosesin nəticələri olaraq yuridik və sosial hüquq mənbələri əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Hüquqyaratma subyektlərinin fəaliyyəti qanunla tənzimlənir, müəyyən prosesual çərçivədə baş verir, nizamlanmaya məruz qalır, məqsədyönlüdür və bir qayda olaraq peşəkar səciyyə daşıyır. Hüququn sosial mənbələri isə daha çox qlobal qanunauyğunluqların - ictimai inkişaf qanunlarının təsirinə meyllidir. Hüququn meydana gəlməsinin sosial faktorları və mənbələri kimi ən əhəmiyyətli rolunu iqtisadiyyat, siyasət, cəmiyyətin sosial quruluşu, ideologiyası və əxlaqı oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bell J. Sources of Law // The Cambridge Law Journal, Volume 77, Issue 1, March 2018, - p. 40-71.
2. Həsənova S.C. Müasir qanunvericiliyin inkişafının bəzi məsələləri / "Azərbaycan XXI əsrin astanasında" İkinci respublika elmi-praktiki konfransının (8-12 may 1998-ci il) materialları. - Bakı: Təfəkkür, - 1998, - s.569-572.
3. Изаксон Р.А. Актуальные проблемы источников права // Вестник Восточно-Сибирского института Министерства внутренних дел России, - 2014, - № 3, - с. 12-20.
4. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. В 2-х т. /Пер с нем. - Москва, - 2000, - Т.1: Основы, - с. 107-108.
5. Merryman John Henry and Perez-Perdomo Rogelio. The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Europe and Latin America. Stanford: Stanford University Press, Edition 3. - 2007, - 173 p.
6. Кананькина Е.С. Источники права в сфере образования (теоретико-правовое исследование): Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Екатеринбург, - 2006, - 30 с.
7. Марченко М.Н. Источники права. - Москва: Проспект, - 2008, - 759 с.
8. Шебанов А.Ф. Форма советского права. - Москва: Юрид. лит., - 1968, - 216 с.
9. Алексеев С.С. Теория права. - Москва: БЕК, - 1994, - 224 с.
10. Данцева Т.Н. Формальные источники права: Автореф. дис... канд. юрид. наук. - Красноярск, - 2007, - 24 с.

КАТЕГОРИЯ «ИСТОЧНИКИ ПРАВА»

Я.Э.ЯВЕРЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается необходимость различить понимание источников права в материальном, идеологическом, познавательном, формальном и др. значениях. Исследование понимания источников права в различных смыслах имеет определенную ценность. Среди указанных понимание источников права в материальном смысле является более сложным. В данном случае в качестве источника выступают материальные условия общества, его экономические отношения.

В статье особо подчеркивается, что понимание источников права в формальном смысле совпадает с понятием «формы права». Оба выступают в качестве официально признанных в государстве форм выражения права. Именно в этом значении наблюдается совпадение понятий источники права и формы права.

В соответствии с авторским подходом различные классификации источников права могут быть заменены делением источников права на формальные (юридические) и социальные. В этом случае в качестве формальных источников права следует рассматривать систему правовых документов (нормативный правовой акт, судебный прецедент, нормативный договор и др.)

Ключевые слова: Право, источники, законодательство, система, норма, концепция.

THE CATEGORY “SOURCES OF LAW”

Y.E.YAVERZADE

SUMMARY

The author of the article notes that it is necessary to distinguish between the understanding the sources of law in the material, ideological, cognitive, formal and other senses. Diversity in understanding the sources of law has a certain research value. Among them, understanding the sources of law in a material sense is the most difficult.

The article emphasizes that the understanding of the sources of law in the formal sense coincides with the concept of “forms of law”. Both are officially recognized in the state forms of expression of the rule of law. In this aspect we can argue the identity of the concepts of sources of law and forms of law.

In accordance with the author’s approach, the variety of classifications regarding the sources of law can be replaced by a more logical division of the sources of law into formal (legal) and social. In this case, the system of legal documents (legal act, judicial precedent, normative contract, etc.) should be considered as formal sources of law.

Keywords: law, source, legislation, system, norm, concept.

UOT 343.9**AVTOMOBİL TRAVMALARI ZAMANI KÜT KƏLLƏ-BEYİN
TRAVMALARININ BİOMEXANİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ
NƏZƏRƏ ALMAQLA MÜASİR MÜAYİNƏ METODLARINDAN
İSTİFADƏ EDƏRƏK ONLARIN MƏHKƏMƏ-TİBBİ BAXIMDAN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ****E.İ.ƏLƏKBƏROV***Azərbaycan Tibb Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti
eldar.ekberov051@gmail.com*

Bakı şəhərində Kliniki Tibbi Mərkəzin (KTM) neyrot travma şöbəsinə 2021-2022-ci ilin 6 ayı ərzində daxil olmuş zərərçəkənlərin xəstəlik tarixləri və həmin xəstəlik tarixlərinin içərisində olan müasir müayinə metodlarının nəticələri təhlil edilərək öyrənilmişdir.

Aparılan araşdırmalar və xəstəlik tarixlərinin tədqiq edilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şöbəyə daxil olan və kəllə-beyin zədələnməsi ilə olan zərərçəkənlərin əksəriyyətində 97 zərərçəkmişdən 70-də kompüter tomoqrafiya müayinəsi aparılmışdır. Həmin müayinələr klinik diaqnozun düzgün və dəqiq müəyyən edilməsinə, eləcə də xəsarətlərin törənmə mexanizminin aydınlaşdırılmasına kömək edərək, rəyin obyektiv verilməsinə və ekspertizanın keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan yaradacaqdır.

Açar sözlər: avtomobil travmaları, kəllə-beyin zədələnmələri, biomexanika, kompüter tomoqrafiyası

Son illərdə müasir cinayət-mühakimə icraatı sistemində məhkəmə-tibbi ekspertizanın rolu və məhkəmə-tibbi ekspertizanın imkanları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Cinayət işlərinin istintaqı zamanı bioloji, kriminal və sosial həyatımızın digər sahələrində meydana çıxan problemlərin istintaq orqanları tərəfindən düzgün, təcrübi və nəzəri biliklərə əsaslanmaqla qanuna uyğun həllində ekspert rəyi sübut növü kimi mühüm rol oynayır (1,17).

Məhkəmə tibbi baxımdan müxtəlif şəraitlərdə əmələ gələn eyni və ya oxşar xəsarətlərin müəyyən edilməsi və onların biomexaniki xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla qiymətləndirilməsi ekspertiza təcrübəsində çox mühüm və əhəmiyyətlidir. Belə xəsarətlərdən biri də avtomobil travmaları zamanı müxtəlif şəraitlərdə əmələ gəlmiş küt kəllə-beyin zədələnmələridir. Avtomobil travmaları zamanı ölümün əsas səbəbi çox vaxt kəllə-beyin travmaları

(KBT) və ya müştərək travmalar olur (4, 9, 5, 11, 12). Travmatizm statistikasında kəllə-beyin travmaları 25-30% təşkil edir, ölümlə nəticələnən zədələnmələrin yarısından çoxu da həmin səbəbdən baş verir, müştərək travmalar içərisində isə onun payına 80% düşür. Həmçinin Rusiya Federal neyrocərrahiyyə mərkəzinin məlumatına əsasən 60% hallarda kəllə-beyin zədələnmələrinin səbəbi avtomobil travmaları olur ki, bu da onun tədqiq edilməsinin nə qədər əhəmiyyətli olmasını bir daha sübut edir. Müasir dövrdə alınmış travmalar arasında KBT-nin daha çox və tez-tez müşahidə olunmasına baxmayaraq travmanın əmələgəlmə mexanizminin tam aydınlaşdırılması üçün məhkəmə-tibbi meyarlar kifayət qədər işlənməmişdir (4, 6, 15, 18, 20). Kəllə-beyin travmaları məhkəmə-tibb ekspertlərinin təcrübə fəaliyyətində tez-tez təsadüf edilən əsas mexaniki travmalar arasında aparıcı yerlərdən birini tutur (7, 8, 13, 14, 15, 19). KBT müxtəlif şəraitlərdə (zərbə, sıxılma, hündürlükdən yıxılma, avtoqəza və s.) əmələ gələ bilər. Belə halda onların əmələgəlmə mexanizminin aydınlaşdırılması və hüquq-mühafizə orqanlarının ekspertlər qarşısında qoyduğu suallara düzgün cavab verilməsi üçün müxtəlif müayinə metodlarının təklif edilməsinə baxmayaraq, həmin problemlər tam həllini tapmamış və hal-hazırda da öz aktuallığını saxlamışdır (2, 3, 8, 10). Məhz, bu səbəbdən həmin KBT-nin bəzi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onların əmələ gəlmə mexanizmlərinin təyini məhkəmə-tibbi travmatologiyanın ən aktual məsələlərindən biridir. Hadisənin başvermə şəraitinin və travmanın biomexanizminin dəqiqləşdirilməsi kəllə-beyin zədələnmələrində zərbə qüvvəsinin gücünü, onların əmələgəlmə səbəblərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Məqsəd: Avtomobil travmaları zamanı sürücü və sənişinlərdə əmələ gələn kəllə-beyin travmalarının biomexaniki xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və müasir müayinə metodlarından istifadə etməklə onların məhkəmə-tibbi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilməsi olmuşdur.

Material və metodlar: 6 ay müddətində KTM-in (Kliniki Tibbi Mərkəz) Neyrocərrahiyyə şöbəsində müayinə və müalicə almış zərərçəkənlərin xəstəlik tarixləri, orada təsbit edilmiş Rentgen və Maqnit Rezonans Tomoqrafiya (MRT) və Kompüter Tomoqrafiyası (KT) müayinələrinin nəticələrinin təhlili. Bunun üçün müasir müayinə metodlarından istifadə edərək KTM-in neyrotavma şöbəsinə 2021-ci ilin son 3 ayı və 2022-ci ilin ilk 3 ayı ərzində daxil olmuş 97 xəstənin xəstəlik tarixləri tədqiq edilərək öyrənilmişdir.

Xəstəlik tarixlərinin tədqiqi zamanı müəyyən edilmişdir ki, neyrotavma şöbəsinə daxil olmuş zərərçəkənlərin 46-sı nəqliyyat travmaları zamanı xəsarət almışdır. Onlardan 36-sı kişi, 10-u qadın cinsli şəxslər olmuşdur (cədvəl 1.). Göründüyü kimi avtomobil travması zamanı xəsarət almış kişi cinsli şəxslərin sayı qadınlara nisbətən təxminən 3,5 dəfə çox olmuşdur.

İllər üzrə yol-nəqliyyat hadisələri zamanı piyada, sürücü və sərnəşinlərin cinsə görə ayırd edilməsi

İllər	Nəqliyyat travmalarının sayı		Zərərçəkmişlərin ayırd edilməsi			
			Piyada		Sürücü	Sərnəşin
2021	25		4		21	
	Kişi 20	Qadın 5	Kişi 2	Qadın 2	Kişi 18	Qadın 3
2022	21		4		17	
	Kişi 16	Qadın 5	Kişi 3	Qadın 1	Kişi 13	Qadın 4

Cədvəldən görüldüyü kimi yol-nəqliyyat hadisələri zamanı piyadaların vurulması nisbətən az rast gəlinmişdir (8 hadisə qeydə alınmışdır) onlardan 5-i kişi, 3-ü qadın olmuşdur. Avtomobilin salonunda olan zərərçəkmişlər 38 nəfər olmuşdur ki, onlardan 31-i kişi, 7-si qadın olmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yol-nəqliyyat hadisələri zamanı sürücü və sərnəşinlər üstünlük təşkil etmiş, 2021-ci ildə 2022-ci ilə nisbətən zərərçəkənlərin sayı bir qədər artıq olmuşdur. Avtomobil travmaları zamanı həmin xəsarətlərin biomexaniki xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün müasir müayinə metodlarından istifadə edərək KTM-in (Kliniki Tibbi Mərkəz) neyrot travma şöbəsinə 2021-ci ilin son 3 ayı və 2022-ci ilin ilk 3 ayı ərzində daxil olmuş 97 xəstənin xəstəlik tarixləri tədqiq edilərək öyrənilmişdir. 2021-ci ildə 40 xəstədə müayinə aparılmış, onlardan 6-da rentgen müayinəsi, 1-də MRT, 33-də isə KT müayinəsi aparılmışdır. 2022-ci ildə isə 41 xəstədə müayinə aparılmış, onlardan 1 nəfərdə rentgen, 3 nəfərdə MRT, 37 nəfərdə isə KT müayinəsi aparılmışdır. Bu zaman statistik müayinə metodundan istifadə edilmişdir. Müayinə aparılmış zərərçəkənlər cinsə görə də ayırd edilmişdir (cədvəl 2).

Daxil olmuş zərərçəkənlərin müasir müayinə metodlarından istifadə edilməklə cinsə görə ayırd edilməsi

İllər	Rentgen		MRT		Baş beyin 3D rekonstruksiyalı KT-si		Nativ KT	
	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın
2021	5	1	1	0	5	4	18	6
2022	1	0	3	0	7	3	18	9

Cədvəldən görüldüyü kimi xəstəxanaya daxil olmuş 97 zərərçəkənin müayinəsində əsasən ən son müasir müayinə metodu olan MRT, Baş-beyin 3D rekonstruksiyalı KT-si və Nativ KT istifadə edilmişdir, yalnız 7-də rentgen müayinə metodundan, qalan 97 hadisədən isə 4-də MRT müayinəsi aparılmışdır. Görüldüyü kimi Neyrocərrahiyyə şöbəsinə daxil olmuş zərərçək-

kənlərin əksəriyyətində (51) nativ KT və 19-da 3D konstruksiyalı KT müayinəsindən, 3 halda isə MRT müayinə üsulundan istifadə edilmişdir. 2021-ci ildə müayinə olunmuş zərərçəkənlərin 29-u kişi cinsli, 11 nəfəri isə qadın cinsli şəxslər olmuşdur. 2022-ci ildə isə 29 nəfəri kişi, 12-si isə qadın cinsli şəxslər olmuşdur.

Müxtəlif şəraitlərdə əmələ gələn kəllə tağı sümüklərinin sınıqları geniş spektrli xarici faktorların təsiri nəticəsində yaranır. Həmin sınıqlar müxtəlif parametrlər üzrə bir-birindən fərqlənir. Həmin fərqli xüsusiyyətləri təhlil etməklə, qurulmuş müxtəlif riyazi modellərin köməyi ilə kəllə sümüklərində əmələ gələn sınıqlara əsasən onlara təsir edən zərbə qüvvəsi və küt əşyanın təsir istiqamətini təyin etmək olar. Ayrı-ayrı şəxslərdə anatomik quruluşun biomexaniki yük dözümlülüyü salon daxilində alınmış KBT-nin alınma xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Obyektə təsir edən qüvvələrin cəmi düsturundan ($F = ma$) istifadə etməklə avtomobilin daxilində olan sərnişin və sürücülərin almış olduqları kəllə-beyin travmalarının biomexaniki xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün qurulmuş belə bir travma modelindən istifadə etmək olar.

$$F = \frac{mv}{15\Delta t} \sin A$$

Burada v – təcil, m – kütləsi (kq), Δt – zərbə anı, $\sin A$ - zərbə bucağı.

Kəllə sümüklərinin biomexaniki modeli təsir qüvvəsindən asılı olaraq travmanın şəraiti haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir.

Aparılmış tədqiqatlar və arxiv materiallarının təhlili nəticəsində təsir edən qüvvənin təbiiyi yerindən və istiqamətindən asılı olaraq KBT-nin əmələ gəlməsi sxeminin hazırlanması məhkəmə-tibb ekspertləri və kriminalistlər tərəfindən istifadə oluna bilər.

İşlənmiş modellərə əsasən zərbə zamanı sınıqların əmələgəlmə səbəblərinin ekspert tərəfindən qiymətləndirilməsinə imkan yaradacaqdır.

Nəticə:

1. Aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ilk zərbənin başa yetirilməsi zamanı çox vaxt əmələ gələn xəsarətlərin hansı mexanizm üzrə əmələ gəlməsini tam dəqiqliklə ayırmaq çətin olur.

2. Avtomobilin salonunda kəllə-beyin travmaları almış zərərçəkənlər arasında sərnişinlər sürücülərə nisbətən üstünlük təşkil etmişdir.

3. Kəllə sümüklərinin biomexaniki modeli təsir qüvvəsindən asılı olaraq travmanın şəraiti haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir.

Yekun: Məhkəmə-tibbi praktikada məhkəmə-tibbi ekspertin obyektiv rəyi təqdim edilmiş zərərçəkənlərdə zərbənin vurulma yerinin uyğunluğu və lokalizasiyası, eləcə də istiqaməti haqqında obyektiv məlumat verir. Həmin məsələnin həlli məhkəmə-tibbi ekspertizanın keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. - Bakı: -2018. - 607 s.
2. Seyidbəyov O.S., Həsənova G.F. Çənə sınıqlarının biomexaniki xüsusiyyətlərinin model əsasında qiymətləndirilməsi. Azərbaycan ortopediya və travmatologiya jurnalı, - 2016, - №2, - s.46-51
3. Бунятов М.О. Биомеханика повреждений тела человека при свободном падении с большой высоты. Автореферат дис.канд.мед.наук. – Москва: - 2001, - 44с.
4. Жуков В.А. Судебно-медицинская оценка повреждений при различных условиях падения человека с малой высоты Автореферат диссертации кандидата медицинских наук. Барнаул, 2007 г.
5. Зарубина С.В. Судебно-медицинская оценка повреждений, возникающих при падении на плоскости, и его биомеханические аспекты. Диссертация кандидата медицинских наук. – Барнаул: - 2007.
6. Корсаков С.А. Судебно-медицинская экспертиза повреждений головы (экспериментально-биомеханическое исследование). Автореферат диссертации кандидата медицинских наук. - Москва,1992.
7. Казымов М.А., Шадымов А.Б. Структура переломов костей лицевого черепа при различных видах травмы/ Актуальные вопросы судебной медицины и экспертной практики/ под ред. В.П.Новоселева, В.Э.Янковского. – Новосибирск: - 2000, - вып.5, - с.109-112
8. Козлов В.А., Попов В.Л., Егорова О.А. Клинические и экспертные характеристики сочетанной черепно-лицевой травмы (часть II) // Институт стоматологии, - 2009, - т.4, - №45, - с.20.
9. Остробородов В.В. Судебно-медицинская диагностика переломов мозгового черепа при самопроизвольном падении на плоскости и при ударах твердым тупым предметом с учетом его морфологических свойств. Автореферат диссертации кандидата медицинских наук. – Барнаул: - 2005.
10. Корсаков С.А., Якунин С.А. Некоторые вопросы биомеханики прижизненных внутричерепных повреждений // Суд.–мед. эксперт. - 2000. - № 4. - с. 5-7.
11. Шарипов Е.М. Клинико-диагностические аспекты сочетанной челюстно-лицевой и черепно-мозговой травмы: Автореферат. дисс... канд.мед.наук. – Тверь: - 2011, - 2 с.
12. Якунин С.А. Судебно-медицинская оценка повреждений головы при воздействии тупыми предметами Автореферат диссертации кандидата медицинских наук. - Москва: - 2004.
13. Huempferner-Hierl H., Schaller A., Hemprich A., Hier T. Biomechanical investigation of naso-orbitoethmoid traumaby finite element analysis. Brit J Oral Maxillofac Surg. 2014; 52:850–853.
14. Langlois, J.A., Rutland-Brown, W., Thomas, K.E. Traumatic Brain Injury in the United States: Emergency Department Visits, Hospitalizations, and Deaths. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control, Atlanta, GA, - 2004.
15. Mammadov V.G. Forensic medicine. – Baku: - 2012.
16. Passalacqua NV, Fenton TW. Developments in skeletal trauma: blunt force trauma. In: Dirkmaat DC, editor. A Companion to Forensic Anthropology. - Oxford: Blackwell; - 2012:400–412.
17. Spitz WU, Spitz DJ, Clark R. Spitz and Fisher’s Medicolegal Investigation of Death: Guidelines for the Application of Pathology to Crime Investigation. 4th ed. Springfield, IL: Charles Thomas Publisher, Ltd; - 2006.
18. Syed Sh, Willing R., Jenkyn TR, Yazdani A. Video analysis of the biomechanics of a

bicycle accident resulting in significant facial fractures. J Craniofac Surg. 2013; 24(6):2023–9. doi: 10.1097/01.scs.0000436699.43090.34.

19. Verschueren, P., Delye, H., Berckmans, D., et al. (2006). Analysis of fracture characteristics of cranial bone for FE modelling. Presented at the 2006 IRCOB Conference.
20. Yannick Distriquin, Jean-Marc Vital & Bruno Ella. Biomechanical analysis of skull trauma and opportunity in neuroradiology interpretation to explain the post-concussion syndrome: literature review and case studies presentation. European Radiology Experimental volume 4, Article number: 66 (2020) Cite this article. Published: 08 December 2020

УЧИТЫВАЯ БИОМЕХАНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТУПЫХ ТРАВМ ГОЛОВЫ, ПОЛУЧЕННЫХ ПРИ АВТОКАТАСТРОФАХ, ИХ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКУЮ ОЦЕНКУ МОЖНО ПРОВОДИТЬ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ЭКСПЕРТИЗЫ

Э.И.АЛЕКПЕРОВ

РЕЗЮМЕ

Проанализированы и изучены истории болезни пострадавших, поступивших в отделение нейротравматологии Клинического медицинского центра в Баку за 6 месяцев 2021-2022 годов, а также результате современных методов обследования, содержащиеся в этих историях болезни.

После проведения обследований и изучения историй болезни установлено, что из 97 пострадавших, поступивших в отделение с травмами головы, 70 прошли компьютерную томографию. Данные обследования помогут поставить правильный и точный клинический диагноз, уточнить механизм травмы, дать объективное заключение и повысить качество экспертизы.

Ключевые слова: автомобильные травмы, черепно-мозговые травмы, биомеханика, компьютерная томография.

CONSIDERING THE BIOMECHANICAL CHARACTERISTICS OF BLUNT HEAD INJURIES SUSTAINED DURING CAR ACCIDENTS, THEIR FORENSIC EVALUATION CAN BE CONDUCTED USING MODERN EXAMINATION METHODS

E.I.ALAKBAROV

SUMMARY

The medical histories of the victims admitted to the neurotrauma department of the Clinical Medical Center in Baku during the 6 months of 2021-2022 were analyzed and studied, along with the results of modern examination methods contained in those medical histories.

After conducting investigations and examining medical histories, it was determined that 70 out of 97 victims admitted to the department with head injuries underwent computed tomography examinations. Those examinations will assist in determining the correct and precise clinical diagnosis, elucidating the mechanism of injury, providing an objective opinion, and enhancing the quality of expertise.

Keywords: motor vehicle injuries, head injuries, biomechanics, computed tomography

UOT 34**SƏNAYE MÜLKİYYƏTİ OBYEKTƏLƏRİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ
ONLARIN HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİ****Ə.E.ƏLİYEV****Bakı Dövlət Universiteti
akbar.e.aliyev@gmail.com**

Kommersiya münasibətləri kontekstində sənaye mülkiyyəti obyektlərinin hüquqi mühafizəsinin real təmin edilməsi mexanizmlərinin müəyyən edilməsi daima əhəmiyyətli məsələlərdən biri hesab olunmuşdur. Qeyd edilən məsələ üzrə beynəlxalq tənzimləmənin 19-cu əsrdə həyata keçirilməyə başlanmış və "Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında" Paris Konvensiyasının hələ 1883-cü ildə qəbul edilməsi bu hüquqi məsələyə beynəlxalq diqqətin mövcud olduğunu aydın sübutu kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə rəqəmsal inqilabi dəyişikliklər, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və bütün sahələrdə geniş istifadəsi biznes və kommersiya münasibətlərinə də təsirsiz ötürməmişdir. Sənaye mülkiyyəti obyektləri həm əqli mülkiyyət hüququna dair bir kateqoriya, həm də iqtisadi kateqoriya olduğunu nəzərə alsaq, o zaman müasir dövrdə bu obyektlərin hüquqi mühafizəsinin təmin edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti ilə seçildiyini qeyd edə bilərik. Rəqəmsal ticarət münasibətlərinin, transsərhəd kommersiya və biznes münasibətlərinin xarakteri nəzərə alınmaqla məqalədə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin anlayışı və bu kateqoriya obyektlərin əhatə dairəsi, habelə müasir dövrdə transsərhəd münasibətlərdə tətbiq edilə bilən hüquqi mühafizə rejimləri araşdırılmışdır. Qeyd olunan istiqamət üzrə beynəlxalq sənədlərin tələbləri nəzərə alınmış, müxtəlif dövlətlərin normativ qanunvericiliyi və təcrübəsi baxımından müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: sənaye mülkiyyəti, əqli mülkiyyət obyektləri, sənaye mülkiyyəti obyektləri, paralel idxal, hüquqların tükənmə rejimləri, əmtəə nişanları

Məhz qeyd etdiyimiz kimi əqli mülkiyyət obyektlərinin əsas növlərindən biri də sənaye mülkiyyəti obyektləridir. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinə dair əqli mülkiyyət hüquqlarından danışmadan əvvəl sənaye mülkiyyəti obyektlərinə anlayış vermək və onların mahiyyətini izah etmək daha məqsədəmüvafiq olardı. Qeyd edilməlidir ki, sənaye mülkiyyəti obyektləri öz spesifik xarakterinə görə həm əqli mülkiyyət hüquq münasibətləri kontekstində, həm də iqtisadi münasibətlər kontekstində öz xüsusi yeri ilə seçilir. Doğrudur bu ümumilikdə əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin bütün nəticələri olan obyektləri üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Lakin sənaye mülkiyyəti ob-

yektləri ilə əlaqədar meydana gələn münasibətlər bir qayda olaraq kommersiya və iqtisadi münasibətlərlə əlaqədar olur.

Sənaye mülkiyyətinin anlayışına gəldikdə isə bu bir çox beynəlxalq normativ aktlarda onun hüquqi anlayışına, həm də ədəbiyyatda müxtəlif tədqiqatçı müəlliflər tərəfindən müəyyən olmuş doktrinal anlayışlarına rast gəlinir. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin anlayışını, mahiyyətini ortaya qoyan və onun dəqiq əhatə dairəsini müəyyən edən beynəlxalq hüquqi aktlardan biri kimi 1883-cü il 20 mart tarixində qəbul edilmiş “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyası”nı göstərə bilərik.

“Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyası”nın 1-ci maddəsində sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinin dairəsi müəyyən edilmişdir. Belə ki, həmin beynəlxalq normanın hüquqi məzmununa əsasən əmtəə nişanları, firma adları, patent obyektləri, coğrafi göstəricilər və haqsız rəqabət sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi kateqoriyasına aid edilir. Həmin normanın davamında qeyd olunur ki, sənaye mülkiyyəti dar mənada qavranılmamalıdır. Dolayı yolla desək sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi iqtisadiyyatın yalnız sənaye və bizneslə əlaqədar olan sahələrinə deyil, eyni zamanda kənd təsərrüfatı, təbii təsərrüfat malları və s. üzrə olan münasibətləri də özündə ehtiva edir [11]. Burada əsas bir məqam diqqəti cəlb edir. Sənaye mülkiyyəti obyekti kimi mallar, əmtəələr və ya xidmətlər nəzərə alınmalıdır, yoxsa həmin adları qeyd olunan obyektlər üzrə istifadə olunan əqli fəaliyyətin nəticələrini? Əvvəla hüquq normasının məzmunundan da görüldüyü kimi sənaye mülkiyyəti sferasının aid edildiyi sahələr müəyyən edilərkən konkret mülki dövriyyə obyektlərinin adları qeyd olunmuşdur. Bir sözlə desək, sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinin əsas obyektləri kimi isə əqli mülkiyyət obyektləri olan patent obyektləri, əmtəə nişanı, coğrafi göstərici, firma adı və bu kimi digər əqli mülkiyyət obyektləri göstərilmişdir. Həmin əqli mülkiyyət obyektlərinin əhatə olunduğu dairəni isə iqtisadiyyatın bir hissəsi olan sənaye ilə məhdudlaşdırmamış geniş mənada dərk edilməsi üçün fundamental əsas müəyyən edilmişdir.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının nəşrində sənaye mülkiyyəti əqli mülkiyyətin təsnifatında əsa yeri tutduğu qeyd olunur və burada sənaye mülkiyyəti obyektlərinin əhatə dairəsinə inteqral sxem tərtibatları da daxil edilir [14, s.6]. Bu isə doktrinal olaraq sənaye mülkiyyəti obyektlərinə dair fərqli yanaşmanın müəyyən edildiyini deməyə əsas verir. Belə yanaşma bu kateqoriya əqli mülkiyyət obyektlərinin əhatə dairəsini genişləndirməklə onun əhəmiyyətini də daha zəruri edir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, sənaye mülkiyyətinə dair hüquqlar sənayedə istifadə oluna bilən əqli yaradıcılığın fəaliyyəti ilə əlaqədardır və yalnız bu nəticələri özündə ehtiva edir. Belə obyektlər kimi isə patent obyektləri, sənayedə tətbiq oluna bilən dizaynlar, nişanlar və coğrafi

göstəricilər göstərilir. O da qeyd edilir ki, ənənəvi əmtəə adları və ya inteqral sxem topologiyaları da sənaye mülkiyyəti kateqoriyasına aid edilməlidir [8, s.4]. Göründüyü kimi bu yanaşmada nəzərə çarpan əsas məqamlardan biri kimi sənayedə tətbiq edilə bilən spesifik xüsusiyyətinə rast gəlinir. Həqiqətən də heç də bütün əqli yaradıcılıq fəaliyyətləri və bu fəaliyyət nəticəsində meydana çıxan əqli mülkiyyət obyektlərinin yaradılması məqsədləri kommərsiya məqsədi güdmür. Xüsusən də müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquq obyektlərinə münasibətdə bunu xüsusi vurğulamaq olar. Çünki həmin əqli fəaliyyət nəticələrinin iqtisadi dəyəri olur, lakin bu obyektlərin heç də hamısının yaradılmasında kommərsiya məqsədləri güdülmür.

Ədəbiyyatda o da qeyd edilir ki, əqli mülkiyyət hüquqlarının bir növü olan sənaye mülkiyyəti özündə ixtira, faydalı model, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və mənşə adları (göstəricilərini) özündə ehtiva edir [9]. Qeyd olunan mövqeni təkmil hesab etmək olmaz. Qeyd etməliyik ki, heç də sənaye mülkiyyətinin əhatə dairəsi adları çəkilən əqli mülkiyyət obyektləri ilə məhdudlaşır. Bu sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeyri-dəqiq təsbitinə, özü özülüyündə isə hüquqi boşluqların və hüquq mübahisələtinin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər.

Müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində də sənaye mülkiyyətinə müxtəlif cür yanaşma sərgiləndiyini qeyd etsək yanılmazıq. Belə ki, bu istiqamətdə təhlil aparıldıqda bu nəticəyə gəlinə bilər ki, dövlətlərin qanunvericiliklərindən asılı olaraq sənaye mülkiyyətinə müxtəlif anlayışlar verilmiş, bəzi qanunvericilik aktlarında sənaye mülkiyyəti dairəsinə geniş yanaşma sərgilənsə də, bəzilərində bu cür yanaşmanın əksinə rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikasında hazırda qüvvədə olan qanunvericilikdə sənaye mülkiyyətinə hüquqi anlayış verilməmişdir. Doğrudur əvvəllər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində sənaye mülkiyyəti obyektlərinə qanunverici tərəfindən anlayış verilmişdir. Belə ki “Patent haqqında” Qanunun 1-ci maddəsində sənaye mülkiyyəti obyektinə anlayış verilmiş, yalnız patent obyektləri olan ixtiralar, faydalı modellər və sənaye nümunələri bu kateqoriyaya daxil edilmişdir. Həmin obyektlərin əsas əlaməti kimi isə insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsi olması müəyyən edilmişdir. Lakin bu anlayış 2009-cu ildə həmin Qanuna edilmiş dəyişikliklə çıxarılmışdır [1]. Qeyd olunan istiqamətdə qanunvericilikdə dəyişikliyin aparılmasını məqsəddə müvafiq hesab etmək olar. Çünki sənaye mülkiyyəti obyektlərinin konkret olaraq patent obyektləri çərçivəsində məhdudlaşdırılması doğru deyil. Praktikada əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan, sənayedə və ən əsasda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətlərdə mühafizəsinin zəruriliyini bürüzə verən ixtira, faydalı model, sənaye nümunələri, əmtəə nişanı, xidmət nişanı, coğrafi göstərici, kommərsiya sirri və s. kimi əqli mülkiyyət obyektlərinə rast gəlinir. Bundan əlavə olaraq sənaye mülkiyyətinə yalnız ixtira,

faydalı model və sənaye nümunələri ilə əlaqədar meydana çıxan münasibətləri tənzimləyən qanunda anlayış verilməsi də onun təfsir edilməsi baxımdan düzgün olmazdı. Odur ki, “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa 2009-cu ildə edilmiş dəyişikliklə bu anlayışın çıxarılması məqsədmüvafiq hesab edilməlidir. Doğrudur qanuna müvafiq dəyişikliyin edildiyi dövrdə bu məsələ aktual olmasa da, hazırda dünya üzrə bu istiqamətdə ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri məhz sənaye mülkiyyəti obyektlərinin məhz insan əqli yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı olaraq deyil, süni intellektdən istifadə ilə meydana çıxması və bu məsələlərin hüquqi tənzimlənməsidir. Hazırkı tədqiqatın da əsas məqsədlərindən biri məhz bu cür məsələlərə dair meydana çıxan hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair doktrinal mövqenin formalaşdırılmasıdır. Odur ki, məhz insan əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olmasının sənaye mülkiyyəti obyektinin əsas əlaməti kimi müəyyən edilməsi süni intellekt vasitəsi ilə yaradılmış sənaye və kommersiya ilə əlaqədar münasibətlərdə tətbiq oluna bilən obyektlərin hüquqi statusu ilə əlaqədar sərt neqativ tənzimləmə kimi qəbul edilə bilər. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə müvafiq dəyişiklik “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilsə belə, hələ də həmin Qanunda sənaye mülkiyyəti obyektinə dair müddəa mövcuddur ki, bu da ziddiyyət kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, həmin Qanunun 14-cü maddəsi “ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsindən istifadə üçün müstəsna hüquq” adlansa belə həmin maddənin birinci hissəsində isə “sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquq” ifadəsindən istifadə edilmişdir [12]. Göründüyü kimi bu cür ziddiyyətin hazırkı qüvvədə olan Qanunun müddəasında yer alması real münasibətlər kontekstində müxtəlif hüquqi problemlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxara bilər. Belə ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik aktlarında sənaye mülkiyyəti ifadəsinə hüquqi anlayış verilməsinə rast gəlinmir. Buna baxmayaraq sənaye mülkiyyətinə “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyası”nın 1-ci maddəsində anlayış verildiyini, Azərbaycan Respublikasının bu Konvensiyaya qoşulduğunu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə əsasən tərəfdar çıxdığımız beynəlxalq müqavilələrin qanunvericilik sistemimizə aid edildiyini nəzərə alaraq, qanunvericiliyimizdə buna anlayış verildiyini qəbul etmək mümkündür.

Bu hissədə onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasında vahid məhkəmə təcrübəsini formalaşdıran Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun “İşlərin ümumi və yaxud kommersiya məhkəmələrinə aidiyyətinin müəyyən edilməsi, məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı mübahisələrə və məhkəmələr arasında yaranan fikir ayrılıqlarına baxılmasının xüsusiyyətlərinə dair” 2020-ci il 18 sentyabr tarixli 10 nömrəli Qərarında sənaye mülkiyyəti obyektləri kimi yalnız əmtəə nişanı,

coğrafi göstərici, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində patent obyektləri kimi müəyyən edilən ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi müəyyən edilmişdir [3]. Qeyd olunan yanaşma ümumilikdə sənaye mülkiyyətinin dairəsinin azaldılması kimi qəbul edilə bilər. Çünki məhz Paris Konvensiyasında müəyyən olunmuş istiqamətdə haqsız rəqabət də sənaye mülkiyyəti ilə əlaqədar münasibətlər kateqoriyasına aid edilir. Digər tərəfdən müasir dövrdə əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri olaraq sənaye mülkiyyəti obyektlərinə xas bütün əlamətlərə və funksiyalara uyğun olan obyektlərin Ali Məhkəmə tərəfindən nəzərə alınması bu sahədə hüquq mübahisələrinin həllində daha məqsədmüvafiq olardı. O cümlədən müasir dövrün və daim sürətlə dəyişən, inkişaf edən münasibətlərin təbiətinə və tələblərinə uyğun olardı.

İtaliya Respublikasında “Sənaye Mülkiyyəti Məcəlləsi” qəbul edilmişdir. Bu Məcəllədə ən son edilmiş əlavə dəyişiklik edildikdən sonra sənaye mülkiyyətinin anlayışının daha genişləndirildiyi və bu kateqoriya əqli mülkiyyət obyektlərinin əhatə dairəsinə dair daha geniş yanaşma sərgiləndiyinin şahidi oluruq. Bu Məcəllənin 1-2-ci maddələrində sənaye mülkiyyəti obyektlərinə dair hüquqların həyata keçirilməsi üçün qeydiyyat şərtini müəyyən edir və sənaye mülkiyyəti obyektləri kimi əlavə olaraq mənsə adları, yarımkeçirici əmtəə topoqrafiyaları, konfidensial hesab olunan kommersiya məlumatları, konstruksion dizaynlar və sənayedə tətbiq olunan modellər, yeni bitki növləri də müəyyən edilmişdir [5]. Qeyd olunan mövqeni müsbət qiymətləndirmək olar. Ümumilikdə sənaye mülkiyyəti əqli mülkiyyətin bir növü olaraq əsas ticarət və kommersiya münasibətləri kontekstində xüsusi dəyərə malik olan və istifadə olunan əqli yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrini əhatə edir. Ümumilikdə bu anlayışı çox genişləndirilmiş kimi də qəbul etmək mümkündür. Bu cür tənziyyətə müsbət olmaqla sənaye mülkiyyətinin qavranılmasına dair məsələlərin tənzimlənməsinə də kömək edir.

Mövcud tədqiqatlar özü-özlüyündə sübuta yetirir ki, əqli mülkiyyətin alt kateqoriyalarından biri olan sənaye mülkiyyəti özü də müxtəlif əqli mülkiyyət obyektlərini özündə ehtiva edir. Ona görə də bu kateqoriyaya dar yanaşma sərgilənməsini istisna edir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, sənaye mülkiyyətinin əhatə dairəsinə ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri, əmtəə nişanları, seleksiya nailiyyətləri, haqsız rəqabətdən qorunma aid edilməlidir [7, s.12]. Qeyd olunan yanaşmanı tam doğru olduğunu qəbul edərək hesab edirik ki, göstərilən kimi sənaye mülkiyyəti obyektlərinin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi müasir dövrdə bu sahədə yaranan hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi baxımından daha doğru olardı. Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin əhatə dairəsinin geniş aspektdə nəzərə alınaraq müəyyən edilməsi hazırda sənaye mülkiyyəti sahəsində meydana çıxan hüquq münasibətlərində sənaye mülkiyyəti obyektlə

rinin mühafizəsi üzrə hüquqi mexanizmlərin formalaşması üçün daha əlverişli şərait yaradır. Belə olan halda hüquqi tənzimləmədə də hüquqi boşluqlarda sui-istifadə edilməsi kimi hallar aradan qaldırılmış olardı.

Sənaye mülkiyyəti obyektləri ilə əlaqədar meydana gələn hüquq münasibətləri müasir dövrdə də öz mahiyyət etibarilə, xarakteri və təbiəti baxımından da dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, iqtisadi münasibətlərin sürətli inkişafı, iqtisadi münasibətlər üzrə qloballaşma tendensiyalarının müşahidə olunması özü-özlüyündə sənaye mülkiyyəti ilə əlaqədar meydana gələn hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə əsas olmuşdur. Müasir dövrdə sənaye mülkiyyəti ilə əlaqədar münasibətlərin dəyişikliklərə məruz qalması sadəcə qloballaşma ilə məhdudlaşdırılsa düzgün olmazdı. Belə ki, bu proses özü-özlüyündə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, iqtisadi münasibətlərdə olan kateqoriya və platformaların mahiyyətə dəyişməsi və s. kimi bir sıra məsələlərin də təsiri nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalır.

Qloballaşmaya anlayış verilməsi sənaye mülkiyyətinin hüquqi mühafizə rejimlərinin tətbiqi və bu proseslə əlaqədar meydana gələn problemlərin müəyyən edilməsi baxımından zəruri olardı. Qloballaşmaya müxtəlif aspektlərdən, müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür anlayış verildiyinə rast gələ bilərik. Ədəbiyyatda iqtisadi mənada qloballaşmaya anlayış verilərək qeyd olunur ki, qloballaşma özündə daha çox liberallaşma ilə əlaqəli olmaqla, xüsusi mülkiyyətin önə çıxarılması ilə azad bazar mühitinin formalaşdırılması, milli bazarların əlaqələndirilməsi, transsərhəd iqtisadi münasibətlərin və kommertiya münasibətlərin tətbiqini özündə ehtiva edir və bu da ticarət münasibətlərinin obyektlərinin, o cümlədən əmtələrin dövriyyəsinin rahat şəkildə həyata keçirilməsi, iqtisadi münasibətlərdə inkişaf tendensiyalarının, müxtəlif istehlak bazarlarına çıxışın, habelə beynəlxalq rəqabətli transsərhəd əmək bazarının meydana gəlməsi ilə nəticələnir [13, s.10]. Sənaye mülkiyyətinin hüquqi mühafizəsinin kommertiya münasibətlərinin mərkəzində olduğunu nəzərə alaraq qloballaşma məhz bu hüquqi mühafizə rejimlərinin tətbiqinə xüsusi problemlərin və mübahisələrin meydana gəlməsi ilə nəticələnə bilər.

Sənaye mülkiyyətinin hüquqi mühafizəsinin təmin edilməsinə dair meydana gələn əsas hüquqi problemlər iki istiqamətdən təhlil edilə bilər. Bunlar müasir dövrdə elektron resurlardan istifadə imkanları ilə əlaqədar e-kommertiya platformalardan istifadə ilə bağlı meydana gələn hüquqi problemlər və qloballaşma nəticəsində meydana gələn hüquqi problemlər kimi adlandırıla bilər.

E-kommertiya platformalarının yaradılması və ticarətin rəqəmsallaşması özü-özlüyündə sənaye mülkiyyətinin hüquqi mühafizəsində mühim problemlər yaradır. Ticari münasibətlərdə coğrafi məkan məhdudiyyətini

aradan qaldırır və bu münasibətlərin transsərhəd xarakter almasına səbəb olur. Rəqəmsallaşmadan öncə bu proseslərin çox az sayda olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ticarət münasibətlərinin elektron platformalarda aparılması idxal sayının artımına da səbəb olmuşdur. Ümumilikdə isə burada bir neçə məsələ meydana çıxır.

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin, xüsusilə də əmtəə nişanlarının istifadəsi ilə bağlı hüquq münasibətləri iki istiqamətdən qiymətləndirilə bilər. Onlardan birinci kateqoriyaya aid edilə bilən hüquq münasibətləri sahibkar və istehlakçı arasında mövcud olan münasibətlərdir. Bu münasibətlər kontekstində əmtəə nişanı və ya bu məqsədlə istifadə olunan digər sənaye mülkiyyəti obyektinə əsas fərqləndirici nişan kimi malları və ya xidmətləri bir-birindən fərqləndirir. Digər tərəfdən ikinci kateqoriya münasibətlər kimi sahibkarlar arasında sənaye mülkiyyəti obyektləri ilə əlaqədar meydana gələn münasibətlər fərqləndirilə bilər. Belə münasibətlər kontekstində əsas məsələ sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə halı ilə bağlı olur. Bir çox hallarda bu hüquq münasibətləri çərçivəsində meydana gələn mübahisələr isə həmin obyektlərdən qanunsuz istifadə halı və bunun nəticəsində haqsız qazanc əldə edilməsi ilə əlaqədardır.

Ümumi mənada əqli mülkiyyət təbiətə ikili xarakter daşıyır. Belə ki, qorunma qeyri-maddi hissəyə şamil edilir. Bu obyektlərin maddiləşmiş vəziyyətini nəzərə alaraq, onlar mülki dövriyyəyə daxil olur. Əqli mülkiyyət obyektlərini özündə ehtiva edən maddi daşıyıcılar mülki dövriyyəyə daxil olduqda əqli mülkiyyət hüquq münasibətləri kontekstində ilkin satış məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu hüquqların tükənməsi ilə sıx bağlıdır.

Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, hüquqi qorunma prinsipi yalnız əqli mülkiyyətin qeyri-maddi obyektlərinə şamil olunur və onun əksini tapmış maddi obyektə aidiyyəti yoxdur. Hüquqi qorunma prinsipi yalnız əqli mülkiyyət obyektlərinə aid edilir, lakin əqli mülkiyyət obyektləri əks olunmuş mallara (əmtəələrə) aid edilmir [6, s.41-43].

Bu istiqamətdən sənaye mülkiyyəti üzərində müstəsna hüququn əhatə dairəsinin dəqiq müəyyən edilməsi onun qanunsuz istifadəsinə dair hissədə olduqca xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Çünki sənaye mülkiyyəti obyektlərindən qanunsuz istifadə edilməsi həmin əqli mülkiyyət nəticələrindən istifadə ilə yaradılmış malların ticarət dövriyyəsinə çıxarılması ilə nəticələnəcəkdir. Odur ki, bu qanunsuz istifadə halı, həmçinin bunu qanunsuz istifadə edən şəxs üçün vurulmuş ziyan həcmində kompensasiya ödənilməsi kimi maddi itkilərə də səbəb ola bilər.

Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə və onlar üzərində müstəsna hüquqlara dair məsələlərdə milli və ya beynəlxalq tükənmə konsepsiyasının müəyyən edilməsi olduqca zəruri mə-

sələdir. Bu məsələnin əmtəə nişanından qanunsuz istifadə halı ilə bağlı təhlilinin aparılması, xüsusilə zəruridir. Çünki əmtəə nişanları mülki dövriyyədə istifadəsinə ən çox rast gəlinən sənaye mülkiyyəti obyektlərindən biridir.

Əqli mülkiyyət obyektlərinə dair hüquqların tükənməsinin qaydaları və hüquqi nəticələri idxal ölkəsindən, yəni milli yurisdiksiyadan asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bunun isə özü-özlüyündə paralel idxala dair hüquqi rejimlərin təsbit olunması üçün əsas olur. Bu şəkildə qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə paralel idxala dair hüquqda təsbit olunmuş normalar özü-özlüyündə müxtəlif hüquqların tükənməsinin rejimlərinin yaranmasına əsas olur. Hüquqların tükənməsi hüquq sahibinin əqli mülkiyyət obyekti üzərində olan müstəsna hüquqlarının istifadə və sərəncam hüququ kontekstində məhdudlaşdırılması ilə nəticələnir. Burada əsas məqsəd cəmiyyət və hüquq sahibi arasında ədalətli balansın qorunması və sui-istifadə nəticəsində ictimai maraqlara ziyan dəyməsinin qarşısının alınmasıdır. Bununla hüquq sahibinin eyni əqli mülkiyyət obyekti üzərindən bir neçə dəfə gəlir götürməsinin qarşısı alınır.

Paralel idxalın həm hüquqi, həm də iqtisadi nəticələri mövcuddur. İqtisadi cəhətdən o, əmtəə nişanı ilə təchiz edilmiş malların müxtəlif qiymətlərlə istehlakçılara təqdim edilməsini təşviq edir ki, bu da ticarət inhisarının yaranmasına mane olur. Paralel idxalın qadağan edilməsi bazarda inhisarçı yanaşma əmtəə nişanının sahibi və ya səlahiyyətli şəxs tərəfindən satılan malların qiymətlərinin süni artımına, şişirdilməsinə gətirib çıxara bilər. Daha ucuz alternativlər olmadıqda, istehlakçılar yeganə idxalçının müəyyən etdiyi qiymətə mal almaq məcburiyyətində qalır. Bu da, ümumi bazara, eləcə də bazarda mövcud olan tələb və təklifə mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də paralel idxalın müsbət təsiri ondan ibarətdir ki, o, qiymətləri aşağı salmağa məcbur edir və istehlakçılara daha ucuz qiymətə mal təqdim etməklə istehlak bazarlarında inhisarçı qütbləşmənin qarşısını alır. Bu, resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə və ölkədə bütün istehlakçılar üçün təqdim edilmiş malların rəqabətli mühitdə daha sərfəli qiymətə əldə edilməsi imkanını yaradır. Həmçinin paralel idxal əmtəə nişanı sahiblərinin istehlak bazarlarında inhisarçı mövqə sərgiləmələri üçün müstəsna hüquqlarından sui-istifadə etmələrinə mane olur və beləliklə, konkret olaraq ölkədə tətbiq olunan hüquqların tükənməsi konspesiyasına uyğun olaraq, azad ticarəti təşviq edir. Paralel idxalın mənfi təsiri kimi isə onu göstərmək olar ki, hüquq sahibinin və ya onun icazə verdiyi subyektlərin əmtəə nişanı üzərində müstəsna hüququn məhdudlaşdırılması və həmin nişan ilə təchiz edilmiş mallara münasibətdə ilkin satışdan sonrakı proseslərdən kənar qalmasına səbəb olur. Bununla, həmçinin həmin mallara münasibətdə keyfiyyətə nəzarət etmək imkanları da məhdudlaşdırılır.

Mənbələrin birində qeyd edilir ki, paralel idxal meydana çıxan məsələ

saxta malların deyil, orjinal əmtəə nişanı malların müstəsna hüquq sahibinin razılığı olmadan idxal olunması və satılmasını özündə ehtiva edir. Qeyd olunan orijinal mallar, həmçinin “boz mallar” kimi adlandırıla bilər. Bu isə müstəsna hüquq sahibinin vahid ticarət partnyoru ilə əməkdaşlıq edərək mallarının satılması prosesində maneələrə səbəb ola bilər. Bu hallar ümumilikdə həm hüquq sahibinin, həm də onunla müqavilə bağlayaraq malları idxal edən sahibkarların hüquqlarının pozulması ilə nəticələnir [2, s.32-33]. Qeyd olunan yanaşmada paralel idxala dair sərgilənmiş mövqe ilə razılaşmaq mümkündür. Qeyd edilməlidir ki, bu özü özlüyündə qeyd olunan kateqroiya hüquq münasibətlərini dərindən dərk etmək üçün də köməkçi ola bilər.

Beləliklə, paralel idxala qətiyyətlə yol verilməyən hüquqların tükənməsinin milli rejimi və paralel idxala imkan verən hüquqların tükənməsinin beynəlxalq rejimi fərqləndirilə bilər.

Əmtəə nişanı ilə təchiz edilmiş orjinal məhsulun və ya xidmətin ölkənin ticarət dövriyyəsinə buraxılmasından sonra həmin ölkə ərazisində belə qadağanın tətbiq edilməməsi milli tükənmə konsepsiyası kimi qəbul edilir. Milli tükənmə rejimi bir qayda olaraq hüquq sahibinin müstəsna hüquq dairəsini genişləndirir və onun müstəsna hüquqi maraqlarının təmin edilməsi, onun icazəsi olmadan ona məxsus əmtəə nişanlı mal və ya xidmətlərin kommersiya məqsədilə üçüncü şəxslər tərəfindən dövriyyədə istifadəsini istisna edir. Qeyd etmək olar ki, milli tükənmə rejiminin tətbiq edildiyi ölkələrdə idxal yalnız əmtəə nişanın hüquq sahibi və ya onun icazə verdiyi subyektlər tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu konsepsiya paralel idxalın qarşısını almaqda bazarda rəqabətin azalmasına və istehlakçının seçimlərinin azalması ilə tələb çoxluğuna nisbətdə təklif azlığına səbəb olur. Bununla hüquq sahibi qanunvericiliklə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa (tariflərin və ya qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və s.) sahibi olduğu əmtəə nişanı ilə təchiz edilmiş malların və ya xidmətlərin qiymətlərini öz iradəsinə uyğun olaraq istədiyi kimi müəyyən edir.

Beynəlxalq tükənmə rejimi isə əmtəə nişanlı orjinal mal və ya xidmətin ümumilikdə ticarət dövriyyəsinə buraxılmasından sonra ona dair heç bir ölkədə qadağa tətbiq edilməməsi hallarını özündə ehtiva edir. İstehlakçıların rəqabətli mühitdə orjinal məhsullara çıxışının təmin edilməsi baxımından beynəlxalq tükənmə konsepsiyası daha əlverişli hesab edilə bilər. Paralel idxala imkan verən bu rejim bazarda rəqabətliliyin artmasına, eyni zamanda istehlakçının daha çox seçim imkanları mövcud olduğu, əmtəə və ya xidmətlərə əlçatanlığın səviyyəsinin yüksək xarakterizə edildiyi bazar mühitinin formalaşmasına imkan yaradır.

Milli tükənmə rejimində hüquq sahibinin müstəsna hüquqlarının dairəsi daha geniş olsa da, beynəlxalq tükənmə rejimində hüquqların dairəsi daralır. Odur ki, bu rejimlər əsas fərqi hüquq sahibinin müstəsna hüquq-

larının həcmində özünü göstərir.

Digər tərəfdən regional tükənmə konsepsiyası da fərqləndirilir ki, bu rejim regiona daxil olan ölkələrdən birində əqli mülkiyyət obyektinin əks olunduğu məhsulun və ya xidmətin ilkin satışının həyata keçirilməsindən sonra həmin regiona daxil olan ölkələrdə sərbəst dövriyyəsinin təşkilini ehtiva edir. Avropa İttifaqı bu rejim üçün uğurlu nümunə kimi qəbul edilə bilər. Hüquqların tükənməsinin üçüncü forması kimi fərqləndirilən hüquqların regional rejim əsasında tükənməsi həm milli, həm də beynəlxalq tükənmənin hibridi kimi qəbul edilə bilər. Regional ticarət bloku daxilində paralel idxala və ticarətə imkan verir, eyni zamanda blokdan kənarıdan paralel ticarəti məhdudlaşdırılır. Regional bazar və ya icma bazarı prinsipinə əsaslanaraq, hüquqların regional tükənməsi halında, regional bloka üzv olan ölkələrdən birinin hüquq sahibinin məhsullarının istehlak bazarına çıxarıldıqda ilkin satışdan sonra hüquqları tükənir. Bununla belə, məhsullar regiondan kənar bazara daxil olduqda hüquqlar tükənmir, yəni hüquq sahibi öz məhsullarını regiondan blokdan kənar istənilən ölkədən idxalını məhdudlaşdırma bilər.

Onu da bildiririk ki, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin 2018-ci il 13 fevral tarixli 8-P (8-II) nömrəli qərarında formalaşdırdığı hüquqi mövqeyə görə, orjinal olan əmtəə nişanı ilə təchiz edilmiş malların (boz mallar) paralel idxalının qadağan edilməsi Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasına zidd deyildir [15].

Azərbaycanda Amerika Ticarət Palatası (AmCham) üzvlərinin rəyi əsasında 2018-ci ildə hazırlanmış “Ağ Sənəd”də Azərbaycan Respublikasında hüquqların tükənməsinin milli rejiminin tətbiq edildiyi, bununla yanaşı əqli mülkiyyət qanunvericiliyinin müddələrinin gömrük səviyyəsində icrasının mexanizminin, başqa sözlə paralel idxalın qarşısını alan vasitənin mövcud olmadığı qeyd olunmuşdur [2, s.33].

Əlavə olaraq qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, ÜƏMT-nin inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün “Əmtəə nişanı, firma adı və haqsız rəqabətə yol açan hərəkətlər haqqında” Model Qanununda hüquqların tükənməsinin milli rejimini müəyyən edən müddəa milli rejimi dəqiq və aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Belə ki, qeyd edildiyi kimi nişanın qeydiyyatı onu qeydiyyatdan keçirmiş hüquq sahibinə həmin nişan altında ölkədə qanuni olaraq satılan mallara heç bir dəyişiklik edilməmişdirsə onlara münasibətdə həmin nişandan üçüncü şəxslərin istifadəsinə mane olmaq hüququ vermir. Əgər nişanla təchiz olunmuş mallar ölkədə qanuni şəkildə satılıbsa, qanunvericiliyə uyğun olaraq üçüncü şəxslər bu mallara münasibətdə nişandan istifadə etməyə mane olmurlar və onlar həmin nişan altında malı yenidən satmaq və ya nişanı nümayiş etdirmək və nişanın altında təklif olunan mallar üçün müvafiq təbliğatla məşğul olmaq hüququna malikdirlər [10].

Qeyd edilməlidir ki, milli tükənmə rejimi əqli mülkiyyət hüquq sa-

hiblərinin hüquqlarının qorunması baxımından əlverişli olsa da, istehlak bazarında rəqabətli qiymətlərin təmin edilməsi və istehlakçılara orjinal məhsullara əlçatanlığın təmin edilməsi baxımından əlverişli deyil. Yeni qəbul edilmiş Rəqabət Məcəlləsində paralel idxalın qarşısını alan bu cür hərəkətlərin haqsız rəqabətə yol açan hüquqazidd hərəkətlər kimi nəzərə alındığı müşahidə olunur [4]. Bunları və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, habelə ticarətin rəqəmsallaşması prosesini nəzərə alaraq qeyd edirik ki, paralel idxala yol verilən beynəlxalq rejimin tətbiqi daha məqsədamüvafiqdir. Çünki bu müasir dövrdə idxalla bağlı yaranan problemlərin hüquqi problemlərin sayının azalmasına və azad bazar iqtisadiyyatı kontekstində istehlakçı yönümlü bazar qiymətləri siyasətinin inkişafına səbəb olacaqdır.

Nəticədə qeyd edilməlidir ki, müasir dövrdə sənaye mülkiyyəti obyektləri ilə əlaqədar münasibətlərinin rəqəmsallaşması yuxarıda qeyd edilən hüquqi problemlərin meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Ona görə də dövlətlərin öz bazar təbiətlərini və mövcud iqtisadi və sosial durumlarını nəzərə alaraq qeyd edilən konsepsiyalardan birini tətbiq edərək qanunvericilik normalarında bunu dəqiq ifadə etməsi bu hüquqi problemlərin aradan qalxması ilə nəticələnəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. 20 oktyabr 2009-cu il tarixli 893-IIIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ("Azərbaycan" qəzeti, 27 dekabr 2009-cu il, №289)
2. Ağ sənəd-2018, Azərbaycanda Amerika Ticarət Palatası (AmCham), - 2018, - 155 s., - s.32-33
3. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun "İşlərin ümumi və yaxud kommertiya məhkəmələrinə aidiyyətinin müəyyən edilməsi, məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı mübahisələrə və məhkəmələr arasında yaranan fikir ayrılıqlarına baxılmasının xüsusiyyətlərinə dair" 2020-ci il 18 sentyabr tarixli 10 nömrəli Qərarı <https://e-qanun.az/framework/47287> 01.03.2024
4. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi <https://e-qanun.az/framework/56187> 23.05.2024
5. Codice della proprietà industriale (decreto legislativo 10 febbraio 2005, n. 30, aggiornata con le modifiche introdotte dal decreto legislativo 19 maggio 2020, n. 34) <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/569325> 05.04.2024
6. İmanov K. Əqli mülkiyyət müasir mərhələdə (hüquqların qorunması və təminatı). – Bakı: - 2020, - 48 s.
7. İmanov K. Əqli mülkiyyətə giriş, Əqli Mülkiyyət Hüquqları (Məqalələr toplusu), Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2022, 198 s., 3-14 s.
8. Intellectual Property Rights Learn about IP Rights in Horizon 2020, TProject International Development Ireland (IDI) Ltd, 26 p. https://www.euraxess.org.tr/sites/default/files/domains/tr/th2020_ipr_brochure_eng_apr17.pdf 12.05.2024
9. Maciejewski M, Bux U. Intellectual, industrial and commercial property, Fact sheets of European Union <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/36/intellectual-industrial-and-commercial-property>

10. Model Law for Developing Countries on Marks, Trade Names, and Acts of Unfair Competition, 1967, 118 p, p.50
11. Paris Convention for the Protection of Industrial Property of March 20, 1883, as revised at Brussels on December 14, 1900, at Washington on June 2, 1911, at The Hague on November 6, 1925, at London on June 2, 1934, at Lisbon on October 31, 1958, and at Stockholm on July 14, 1967, and as amended on September 28, 1979
12. Patent haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - https://e-qanun.az/framework/3934#_edn3 20.04.2023
13. Reich S. "What Is Globalization? Four Possible Answers", Working paper, - № 261, - 1998, - 20 p.
14. Understanding Industrial Property, WIPO Publication No. 895E, - 2016, - 26 p.
15. Конституционный Суд Российской Федерации Постановление От 13 Февраля 2018 Г. N 8-П По Делу О Проверке Конституционности Положений Пункта 4 Статьи 1252, Статьи 1487 И Пунктов 1, 2 И 4 Статьи 1515 Гражданского Кодекса Российской Федерации В Связи С Жалобой Общества С Ограниченной Ответственностью "Паг"

ОБЪЕКТЫ ПРОМЫШЛЕННОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ИХ ПРАВОВАЯ ОХРАНА В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ.

А.Э.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Одним из важных вопросов в контексте коммерческих отношений всегда считалось определение механизмов реального обеспечения правовой охраны объектов промышленной собственности. Международное регулирование по указанному вопросу стало осуществляться еще в XIX веке и Парижской конвенция «о защите промышленной собственности» 1883 года можно рассматривать как наглядное доказательство того, что этому правовому вопросу уделяется международное внимание. Таким образом, цифровые революционные изменения, быстрое развитие информационных технологий и их широкое использование во всех сферах не остались незамеченными для деловых и коммерческих отношений. Учитывая, что объекты промышленной собственности являются одновременно категорией по праву интеллектуальной собственности и категорией экономики, то можно отметить, что в современную эпоху обеспечение правовой охраны этих объектов отличается особой важностью. Учитывая характер цифровых торговых отношений, трансграничных коммерческих и деловых отношений, в статье исследовалось понятие объектов промышленной собственности и объем этой категории объектов, а также режимы правовой защиты, которые могут применяться в трансграничных отношениях в современную эпоху. В этом направлении был проведен сравнительный анализ с точки зрения нормативного законодательства и практики различных государств, а также учтены требования международных документов.

Ключевые слова: промышленная собственность, объекты интеллектуальной собственности, объекты промышленной собственности, параллельный импорт, режимы исчерпания прав, товарные знаки

INDUSTRIAL PROPERTY OBJECTS AND THEIR LEGAL PROTECTION IN THE MODERN PERIOD

A.E.ALIYEV

SUMMARY

In the context of commercial relations, determining the real mechanisms of protection of industrial property objects has always been considered one of the important issues. International regulation on the mentioned issue began to be implemented in the 19th century, and the adoption of the Paris Convention "On the Protection of Industrial Property" as early as 1883 can be considered as a clear evidence of the existence of international attention to this legal issue. However, the digital revolutionary changes, the rapid development of information technologies and their wide use in all fields have an impact on business and commercial relations. If we take into account that industrial property objects are both a category of intellectual property rights and an economic category, then we can note that in the modern era, the provision of legal protection of these objects is of particular importance. Taking into account the nature of digital trade relations, cross-border commercial and business relations, the article examines the concept of industrial property objects and the scope of this category of objects, as well as legal protection regimes that can be applied in cross-border relations in the modern era. The requirements of the international documents in the mentioned direction were taken into account, and a comparative analysis was carried out in terms of the normative legislation and experience of different states.

Keywords: industrial property, intellectual property objects, industrial property objects, parallel import, regimes of exhaustion of rights, trademarks

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İQTİSADİYYAT**UOT 339.9; 339.9:061(100)****İQTİSADI ARTIM VƏ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR****H.H.ASLANOV****Bakı Dövlət Universiteti****dosent@mail.ru**

İqtisadi artım iqtisadiyyatın və iqtisad elminin mühüm problemlərindən biridir. Bütün zamanlarda iqtisadi artımın təmin olunması və davamlı iqtisadi inkişaf problemi ölkələr üçün aktual məsələ olaraq mövcud olmuş və olmaqdadır. İqtisadi artıma nail olunmasına çalışmaq ümumiyyəti meyl olub iqtisadiyyatın qarşısında duran əsas vəzifə hesab olunur. Praktiki olaraq bütün ölkələrin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət, o cümlədən iqtisadi islahatlar iqtisadi artım probleminin həllinə yönəlib. İqtisadi artım ölkə iqtisadiyyatının inkişafının göstəricisi hesab olunur. İqtisadi artıma iqtisadi tərəqqinin tərkib elementi olaraq baxılır. O, hər bir cəmiyyətin qəbul etdiyi iqtisadi məqsəddir. Ona görə hər bir ölkə iqtisadi artımın təmin olunması üçün bütün potensial imkanlardan yararlanmağa çalışır. İqtisadi artım həm ölkənin daxili, həm də ölkə xarici imkanları hesabına təmin edilir. İqtisadi artımın təmin olunmasında daxili amillərlə yanaşı xarici amillərdən istifadə edilməsi resursların məhdudluğu və qeyri-bərabər paylandığı bir şəraitdə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarının genişlənməsi yolu ilə iqtisadi artımın əldə edilməsi dünyanın əksər ölkələrində iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərinə çevrilib. Bu baxımdan iqtisadi artımın xarici amillərlə əlaqəsini və xarici iqtisadi əlaqələrə əsaslanan inkişaf modellərinin nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Bu da öz növbəsində, iqtisadi artımda xarici amillərin rolunun araşdırılmasını aktual edir.

Açar sözlər: iqtisadi artım, iqtisadi inkişaf, davamlı inkişaf, xarici amillər, daxili amillər, xarici ticarət, intensiv və ekstensiv artım

İqtisadi artım və iqtisadi inkişafın metodoloji xüsusiyyətləri

İndiki və gələcək nəsillərin mənafələrini nəzərə alaraq, dünyada iqtisadi böhranın hələ də davam etməsi birmənalı şəkildə göstərdi ki, iqtisadi artımın keyfiyyətini və rəqabətqabiliyyətililiyini təmin etmədən bütövlükdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq mümkün deyildir.

Qeyd edək ki, son illər ölkələrarası mal və xidmətlərin mübadiləsinin intensivləşməsi və milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verən ÜDM də xüsusi çəkisinin ilbəil artması müşahidə edilir. Son 20 ildə dünya üzrə ÜDM-in həcmi 21 dəfə artdığı halda, beynəlxalq ticarətin

fiziki həcmi 45 dəfə artmışdır. Bu onu göstərir ki, dünyada istehlak olunan mal və xidmətlərin, demək olar ki, yarısı istehlak olunan ölkələrdən kənarında istehsal olunur. Ölkələrdə daxili tələbin formalaşmasında xarici amillərin xüsusi çəkisi getdikcə artır.

İqtisadi artım ÜDM-in keçən, yaxud baza dövrünə nisbətən real artımıdır. Ölkənin İqtisadi artımını xarakterizə etmək üçün bir sıra göstəricilərdən: ümummilli məhsul, ümumdaxili məhsul, milli gəlir, adambaşına düşən ÜDM və s. istifadə edilir.

Bütün hallarda iqtisadi artım ölkənin iqtisadi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Qeyd edək ki, iqtisadi artım iqtisadiyyatın kəmiyyət tərəfini əks etdirirsə, inkişaf keyfiyyət xarakteristikası ilə bağlıdır.

Bütövlükdə, elmi ədəbiyyatlarda iqtisadi artım anlayışının mahiyyətini müəyyən edərkən iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək və bu iki anlayışın əsas xüsusiyyətlərinin dialektik əlaqəsini nəzərə almaq lazım gəlir. Belə ki, iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf həm fərqli, həm də bir birini tamamlayan anlayışlardır. İqtisadi inkişaf çox-tərəfli proses kimi iqtisadi artımı özündə ehtiva edir. İqtisadi artımla iqtisadi inkişafın dialektik əlaqəsi fəlsəfədə kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanununun iqtisadi sahədə bariz nümunəsi olduğunu da qeyd edə bilərik.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, yüksək iqtisadi artım tempələrinə baxmayaraq, bəzən ölkələrdə bu artım tempi davamlı olmadığından sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmir (xüsusən Avropada yüksək inkişaf digər ölkələrdə iqtisadi gerilik). İqtisadi artımla iqtisadi inkişaf anlayışları arasındakı fərqliliklərin olduğunu iqtisad elminə amerikalı iqtisadçı Y.Şumpeter gətirib. “İstədiyiniz qədər fayton yanaşı yığsanız da dəmir yolunu yarada bilməyəcəksiniz” – deyən Şumpeterə görə, iqtisadi artım əmtəə və xidmətlərin istehsalı və istehlakının artması deməkdir (məsələn, faytonun), iqtisadi inkişaf isə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə, insanların həyat şəraitinə - rifahına müsbət təsir göstərən keyfiyyətə yeni əmtəə və xidmətlərin yaradılması ilə müşayiyyət olunur (məsələm, dəmir yolu).

Bütövlükdə, Merkantilizmdən başlayaraq müasir iqtisadi nəzəriyyəyə qədər bütün iqtisadi məktəblər tərəfindən iqtisadi artım problemini və onun yaradılması amillərinin müəyyən edilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparılsa da, bu problem müstəqil tədqiqat sahəsi kimi, XX əsrin 30-cu illərdən öyrənilməyə başlanılıb.

İqtisadi fikir tarixində iqtisadi artıma klassik yanaşmanı A.Smit və D.Rikardo təqdim etmişdilər. Onların nəzəriyyəsinin dayandığı təməl nöqtələr əmək, kapital və xarici ticarətdən ibarət olmaqla sərvətin mənbəyi kimi qəbul edirdilər [8, s.267].

Daha sonralar neoklassik məktəbin iqtisadi artım modellərini müəy-

yən edən nəzəriyyələrin müəlliflərindən Niderland iqtisadçısı J.Tinbergen (rifah iqtisadiyyatı və inkişaf problemləri ilə məşğul olan, ekonometrikanın qurucularından olan), Amerika iqtisadçısı Z.Kindelberger, ingilis iqtisadçısı C.M.Keynsin, dinamik iqtisadi artım modelinin yaradıcısı, ingilis iqtisadçısı R.Harrodun və amerika iqtisadçısı E.Domarin (Harrod-Domar modeli), amerika iqtisadçısı P.Solonun (iqtisadi artım mənbələrinin amilli təhlili modeli, iqtisadi artım, yığım və kapital arasında qarşılıqlı əlaqəni aşkar edən model 1956-cı ildə), neoklassik-sintez nəzəriyyəsinin nümayəndələri Nobel mükafatı laureatları C.Hiks və P.Samuelsonun (iqtisadi artımın iqtisadi dinamikada tsikliyin mühüm səbəbləri kimi xarici amilləri birlikdə nəzərdən keçirirdilər). V.Leontyevin "xərc-məhsul buraxılışı" modellərini formalaşdıran nəzəriyyələrin təhlili göstərir ki, iqtisadi artımın mahiyyəti və amillərinin müəyyən edilməsində hər bir dövrün tələbinə və iqtisadi proseslərdəki dəyişmələrə uyğun olaraq fərqli baxışlar olsa da, bu nəzəriyyələr əsaslandığı nəzəri və təcrübi araşdırmalara uyğun qarşıya qoyulan problemin həlli yolunda mühüm nəticələr əldə ediblər. Onlar iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf arasındakı fərqləri və onların aradan qaldırılması yollarının izahını verməklə sanki razılaşırdılar.

Həmçinin nəzəriyyələrdə ölkələr arasında iqtisadi artım tempələrindəki fərqləri yalnız daxili amillərlə deyil, xarici iqtisadi amillərlə izah edirlər (müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi əsasında).

Onların qənaətinə görə, iqtisadi artım daha çox məhsul buraxılışı mənasını versə də, iqtisadi inkişaf həm məhsul istehsalının artmasını, həm də məhsul istehsalı prosesində istifadə edilən texnikanın və institusional mexanizmin dəyişilməsini özündə ehtiva edir. Eyni zamanda bildirirdilər ki, inkişaf iqtisadi artımı sürətləndirir, cəmiyyətdə qeyri-bərabərliyi yumşaldır.

Bütövlükdə Neoklassik iqtisadi artım nəzəriyyələrinin irəli sürdüyü modellərin başlıca məqsədi iqtisadi artıma nail olmaq üsullarını müəyyən etmək idi.

XX əsrin iqtisadi nəzəriyyələri arasında xüsusi yer tutan Keyns nəzəriyyəsi səmərəli iqtisadi artımın makroiqtisadi problemlərinə geniş yer ayırmaqla, İqtisadi artımın, investisiyalar vasitəsilə idarə edilməsi mümkünlüyü fikrini irəli sürdü. C.M.Keynsə görə makroiqtisadi tarazlığın təmin olunmasında tələb həlledici rol oynayır və onun (tələbin) zəruri ünsürü isə multiplikator vasitəsilə iqtisadi artımı təmin edən investisiyalar çıxışdır.

İqtisadi artımın təmin olunması istiqamətində xarici amillərin, o cümlədən xarici ticarətin rolunun şərhini verən nəzəriyyə - neoklassik sintez olmuşdur. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri T.Rıbçinski, F.Stolper, P.Samuelson istehsal amillərinin qeyri-bərabər paylanması səbəbindən xarici ticarəti iqtisadi artımın mühüm amili olduğunu göstərirdilər. İqtisadi artımın müasir nəzəriyyələrində də (onun nümayəndələrindən olan Nobel mükafatı laureatı S.Kuznets) ölkələr arasında iqtisadi artımın təmin olunmasını yalnız

daxili amillər deyil, həmçinin xarici amillərlə izah edirdilər.

Qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, İndiyə qədər mövcud olan iqtisadi məktəb nümayəndələri iqtisadi artımın amillərini müxtəlif cür qiymətləndirirlər.

İqtisadi artımın əsas amilləri	Müəllif
İnsan kapitalı	A.Smit, D.Rikardo, H.Myurdal, M.Fridmen, T.Şults, H.Beker və s.
Fiziki kapital	C..Keyns, R.Harrodd, E.Domar
Əmək, kapital, texnologiya	R.Solou, Koba- Duqlas, E.Denison, K.Marks
İqtisadiyyatın strukturu	U.Lyus, C.Fey və b.
İqtisadiyyatın açıqlığı	H.Ranis, C.Fey və b.
Dövlət xərcləri	A.İllarianov , L.Barro və b.
Demografik və ekoloji amillər	T.Maltus, S.Kuznets, C.Forrester, M.Medouz
Xarici ticarət	T.Ribçinski, F.Stolper, P.Samuelson

Ayrı-ayrı iqtisadçıların iqtisadi artımın amillərinə dair baxışları

Müasirlərdən, K.R.Makkonel və S.L.Bryu həmin amilləri funksional əlamətlərinə uyğun qruplara ayırırlar: təklif, tələb, bölgü və digər amilləri əsas götürürdülər [9, s.71].

Burada təklif amilləri iqtisadi artımın fiziki həcmi, yəni vəziyyətini, tələb amilləri isə keyfiyyətini əks etdirir. Tələb amilləri istehsalın həcmi artması imkanını müəyyən etməklə, istehlak və dövlət xərcləri, məhsulların rəqabətqabiliyyəti və s. kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Müasir iqtisadi artımı xarakterizə edən nəzəriyyələrin əsas cəhətlərindən biri də, elmin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni texnologiyaların yaranması ilə dünyanın əksər ölkələrində baş verən struktur dəyişikliklər oldu. Bu proses uzun müddət ölkələrdə iqtisadi artımın təmin olunmasının vacib mexanizmi kimi qəbul edilirdi.

Müxtəlif iqtisadi artım modellərinin təhlili bir daha göstərir ki, iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onun səmərəliliyini də nəzərə almağı zəruri edir. Yalnız səmərəliliyə əsaslanan iqtisadi artım cəmiyyətin artan tələbatlarının ödənilməsinə imkan verər. İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi isə onu təmin edən nəticənin məsrəflər ilə müqayisə olunmasına əsaslanır (İqtisadi səmərəliliyin göstəricilərinə gəldikdə bura əməyin məhsuldarlığını, məhsulun keyfiyyətini, əmək tutumunu, material tutumunu və s. göstərmək olar).

Qeyd olunanlardan belə nəticə çıxır ki, inkişaf eməkdə olan iqtisadiyyat nəinki kəmiyyət, eləcə də keyfiyyətcə yeni tələblərə cavab verməlidir.

İqtisadi artımın təmin olunmasında xarici iqtisadi amillərin təhlili

Qeyd edim ki, İqtisadi artımın araşdırılmasında əsas yeri onun amillərinin müəyyən edilməsi tutur. İqtisadi artımın amilləri dedikdə, istehsalın real həcmi artmasına və onun səmərəliliyinin yüksəlməsinə təsir edən

proseslər başa düşülür. Bu amillər iqtisadi artımın dinamikasını müəyyən edir və istehsalın real həcmnin artmasına birbaşa təsir göstərir.

Hər bir halda iqtisadiyyatın inkişafı iki faktordan asılı olur:

Belə ki, iqtisadi artımın amilləri daxili, xarici, eyni zamanda intensiv, ekstensiv və başqa qruplara bölünür.

Daxili və xarici amillər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqə və asılılığın artması iqtisadi artımın daxili amillərinə daha çox xarici amillərin transformasiya olunmasına zəmin yaradır.

Ümumilikdə iqtisadi artımın daxili (endogen) və xarici (ekzogen) amillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Daxili amillər	Xarici amillər
Təbii ehtiyatlar	Xarici ticarət
İnsan kapitalı	Xarici investisiyalar
Məhsuldarlıq	İşçi qüvvəsinin miqراسiyası
Sosial- iqtisadi vəziyyət	Beynəlxalq turizm
İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi	İqtisadi açıqlıq səviyyəsi
Elmi –texniki tərəqqi	Beynəlxalq nəqliyyat
İqtisadi islahatların səviyyəsi	İntegrasiya
Ekoloji vəziyyət	Valyuta məzənnəsi

Qeyd edək ki, iqtisadi artımın daxili amilləri arasında təbii ehtiyatların mövcudluğu, əməyin məhsuldarlığı, elmi-texniki tərəqqi, insan kapitalı xüsusi rola malikdir [9, s.78].

Burada təbii ehtiyatlar iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünyanın ən kasıb ölkəsini də investisiya üçün cəlbedici edir. Eyni zamanda təbii ehtiyatlar iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas maliyyə mənbəyi hesab olunur. Təbii ehtiyatlardan milli sərvətin digər tərkib hissələrinin, o cümlədən insan kapitalının maliyyələşdirilməsində istifadə edilə bilər. Burada insan kapitalını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, insan kapitalı milli sərvətin əsasını təşkil etməklə, iqtisadi artımın mühüm amillərindən biridir. Eyni zamanda müasir iqtisadi artım nəzəriyyələrində belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi insandır. Tanınmış iqtisadçılar Pol Romerin, Robert Lukasın, Harri Bekerin, Teodor Şultsun araşdırmalarından da aydın olur ki, insan kapitalına qoyulan sərmayə uzunmüddətli iqtisadi artıma səbəb olan əsas amillərdəndir.

Aparılan (Dünya Bankının) araşdırmalara görə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, o cümlədən ABŞ-in iqtisadi artımın (milli sərvətinin) 19 faizini, istehsal fondları (maşın mexanizm qurğular), 5 faizini təbii ehtiyatlar, 76 faizini insan kapitalı təşkil edir. Qərbi Avropa ölkələrində bu göstəricilər müvafiq olaraq 23 faiz, 2 faiz, 74 faiz təşkil edir. Həmçinin belə bir qanunauyğunluq var ki, təhsilə çəkilən 1 dollar xərc sonradan 5-6 dollar gəlir gətirir.

bilir. İnsan inkişafı hesabının məlumatları göstərir ki, təhsil səviyyəsinə görə ilk sıralarda gedən ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM in istehsalı digər ölkələrdən, o cümlədən orta dünya göstəricilərinə nisbətən dəfələrlə yüksəkdir.

İqtisadi artımın xarici amilləri

Xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi artımın təmin edilməsində çox böyük əhəmiyyəti vardır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin iqtisadi artımı eyni zamanda, digər ölkələrlə qarşılıqlı əməkdaşlıq və rəqabət nəticəsində formalaşır və inkişaf edir.

Daxili inkişaf amillərinin məhdud olduğu inkişaf şəraitində mövcud təbii resurs, elmi-texniki istehsal imkanlarından maksimum istifadə etməklə, xarici iqtisadi əlaqələrin artırılması, xüsusilə əhəmiyyətlidir. O eyni zamanda davamlı inkişafın təmin olunmasının əsas vasitələrindəndir.

Bütövlükdə, Beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında formalaşan beynəlxalq iqtisadi əlaqə hər bir ölkəyə bu prosesdə istehsal məsrəflərini azaltmaq, ehtiyatlara qənaət etmək, onlardan səmərəli istifadə etmək üçün şərait yaradır.

Qarşılıqlı faydalılıq prinsipi əsasında beynəlxalq mübadilə ölkələrin iqtisadi inkişafının təmin edilməsində müstəsna rol oynayır [1, s.146].

Ölkələr məhz xarici iqtisadi əlaqələrin üstünlüklərindən istifadə etməklə də iqtisadi artımı təmin edə bilirlər. İngilis iqtisadçısı C.Saksın qeyd etdiyi kimi, “dünya iqtisadi sistemindən təcrid olunmuş heç bir ölkəyə sağlam iqtisadiyyat qurmaq nəsb olmamışdır”. Bu baxımdan xarici iqtisadi əlaqələr milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas amillərindəndir. Məhz, xarici iqtisadi əlaqələr, xüsusilə xarici ticarət əlaqələri hesabına dünya ölkələri bir tərəfdən ölkə istehlakçılarının xarici məhsullara olan tələbatlarını ödəmiş olur, digər tərəfdən isə milli istehsal sahələrinin daxili tələbatlardan çox istehsal etmiş olduğu məhsulları xarici bazarlarda reallaşdırmaqla öz valyuta ehtiyatlarını zənginləşdirmiş olurlar. Xarici amillər içərisində iqtisadi artıma təsir göstərən ən əsas amil də məhz xarici ticarətdir.

Beynəlxalq ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas, həm də daha çox inkişaf etmiş forması olmaqla, bu iqtisadi əlaqələrin 80 faizə qədərini təşkil edir.

Beynəlxalq ticarət müqayisəli üstünlüklərə əsaslanaraq ölkələri bir-biri ilə asılı edir. Məhz ölkələr arasındakı mövcud müqayisəli üstünlüklərdir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin də milli iqtisadiyyatlarının ehtiyaclarının 15-20 faizini dünya bazarı vasitəsilə beynəlxalq ticarətlə ödənilməsinə imkan verir.

Hazırda dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin bütün formalarının nəticələri məhz beynəlxalq ticarət vasitəsilə reallaşdırılır.

Beynəlxalq ticarət ilk növbədə ölkələrdə: istehsal və resurs çatışmazlığının aradan qaldırılmasına, daxili tələbdən artıq istehsala nail olunmasına,

rəqabətin inkişafına, daxili bazarın özünün tələbinin genişləndirilməsinə, əlavə gəlirlərin əldə edilməsinə və son nəticədə iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərir. A.Smit qeyd edirdi ki, əmtəə və xidmətlər istehsalından ibarət olan dünyanın məcmuu sərvəti, məhz beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan beynəlxalq ticarət nəticəsində yaranır. Eyni zamanda D.Rikardo, C.Stuart Mill ölkələrarası mübadilənin nəzəri əsaslarını, Nobel mükafatı laureatı P.Samuelsən, V.Leontyev və digərləri müasir ticarət nəzəriyyələri vasitə ilə iqtisadi artımın təmin olunmasında xarici ticarətin mühüm rolunu, xarici ticarətlə iqtisadi artım arasında birbaşa əlaqənin olduğunu sübut etmişlər.

Bütövlükdə, ölkə iqtisadiyyatına beynəlxalq ticarətin təsirini aşkara çıxarmaq üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir (məqsədəuyğun hesab edilə bilər):

1. Ölkə əhalisinin beynəlxalq ticarətdən asılılıq əmsalı – bu, ölkə daxilində istehlak olunan bütün əmtəə və xidmətlərin xaricdən daxil olan əmtəə və xidmətlərin həcminə nisbəti kimi müəyyən olunur;

2. İdxal və ixraca meyillilik – bu, idxal və ixracın ÜDM-ə nisbəti kimi müəyyən edilir;

3. İdxal və ixracın elastikliyinə qiymət və gəlirə nisbəti – bu, gəlir və qiymətin nisbət dəyişməsindən asılı olaraq idxal və ixracın nisbi dəyişməsi kimi müəyyən edilir.

Qeyd edim ki, ölkənin açıq iqtisadi siyasəti o cümlədən beynəlxalq ticarətdə liberallaşmanın olması da yüksək iqtisadi artım, iqtisadiyyatda ixrac potensialı üçün şərait yaradır (Dünya təcrübəsindən, o cümlədən vaxtilə bizimlə bir ittifaqda mövcud olmuş baltıqyanı ölkələri misal göstərə bilərik).

Məhz ölkənin açıq iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətli əmtəə istehsalı iqtisadiyyatın inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Bu baxımdan hər bir dövlət çalışır ki, ixracı artırsın, idxalı isə azalsın. Bu zaman belə bir paradoks yaranır – istənilən ölkə istəyir ki, hər hansı bir əmtəəni versin, lakin almasın. Bəs bu ölkə daxilində istehlakın ixtisarına gətirib çıxarmır ki? Xarici iqtisadi əlaqələr milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tarazlığına təsir edirmi və hansı yolla?

Açıq iqtisadiyyat şəraitində xarici faktorlar – ixrac, idxal, xarici investisiya ölkədaxili istehsal, ÜMM-in səviyyəsinə və məşğulluğa, nəticədə bu xarici faktorların köməyi ilə makroiqtisadi tarazlığa təsir edir. İxrac malları əslində xarici vətəndaşların tələbatını ödəyir, lakin o, eyni zamanda milli istehsalın həcminə, milli gəlirə və məşğulluğa impuls verir. Qapalı iqtisadiyyatı təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ÜMM (Y) ölkə daxili tələbə (C), investisiyaya (İ) və dövlət xərclərinə (G) sərf olunur. Bunu aşağıdakı formulda ifadə etmək olar:

$$Y=C+İ+G \quad (1)$$

Bu zaman tələb, investisiya və dövlət xərcləri ilə yanaşı ixrac da məcmu xərclərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir, yəni o, məcmu tələbi artırır.

Məcmu xərclərin daha böyük həcmi istehsalın daha yüksək tarazlı həcminə uyğun gəlir. Nəticə etibarilə ixracın həcmi ÜDM artırma bilər. Eyni təsir xarici investisiyalar baxımından da doğrudur.

Qeyd edək ki, idxal olunan mallara ölkə daxilində istehsal olunmuş ÜDM-in bir hissəsinin xərclənməsi gərək olur ki, bu da mallar hansı ölkədən idxal olunursa həmin ölkədə istehsalı stimullaşdırır. Bu yolla idxal ölkə daxilində istehsala sərf olunan xərclərin azalmasına gətirib çıxarır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalın tənəzzülü dövründə idxalı azaltmaq, ixracı isə həvəsləndirmək lazımdır. Ümumilikdə götürdükdə belə yanaşma doğrudur. Lakin yaddan çıxarmaq deyil ki, bir ölkənin ixracı digərinin idxalıdır. Nəticədə, bütün ölkələrin ixraca orientasiyası, yəni digər ölkələrin hesabına öz istehsalının stimullaşdırılması mümkün olan iş deyil.

Keyns nəzəriyyəsinə görə, əgər ölkənin idxalı ÜDM-in funksiyasıdırsa, onda ixracı digər ölkənin ÜDM-in funksiyasıdır. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, ixracın ixtisarı və ya artırılması yalnız bir dövlətin istəyindən asılı deyil, eyni zamanda digər ölkələrin ÜDM-in artırma-azaltmaq istəyindən də asılıdır. Onu da qeyd edək ki, ixrac mallarının xarici bazarda satış istəyi digər ölkələrin alıcılıq qabiliyyəti, həmin məhsulların istehlak etməklə istəyi ilə də möhkəmlənməlidir.

Digər tərəfdən ixracın genişləndirilməsi birbaşa idxala tələbdən asılıdır. İdxal üzrə dövlət nəzarəti bəzən daxili bazarı bir çox istehlak mallarından məhrum edərsə ölkədə istehlakı azalda bilər. İxrac ekspansiyası şəraitində, yəni ölkə istehsalının yalnız rəqabət qabiliyyətli ixraca yönəldilməsi zamanı daxili bazar kasıblaşır, burada ancaq qeyri-rəqabət qabiliyyətli məhsullar qalır. Nəhayət, qeyd etdiyimiz kimi ixracın həvəsləndirilməsi yalnız o zaman iqtisadi artıma və rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır ki, ixracdan əldə edilən gəlir digər istehsal sahələrinin saxlanmasına deyil, iqtisadiyyatda yeni struktur dəyişikliklərinə sərf edilsin və bu yolla ölkə BƏB sisteminin üstünlüklərindən daha çox gəlir götürsün.

Bu, bir daha onu göstərir ki, beynəlxalq ticarət, ölkələri bir-birinə bağlayır və qarşılıqlı asılılıq yaradır. O, həm də təsəvvürə sığmayan zənginliyin “dayaq nöqtəsi” rolunda çıxış edir. Roma Klubunun, İqtisadi əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatının, Dünya Bankının mütəxəssislərinin hesablamalarına görə beynəlxalq ticarət yoxsulluğun aradan qaldırılması və iqtisadi artımın təminatçısı kimi çıxış edir. Hesablamalara görə dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin dünya ticarətində xüsusi çəkini, o cümlədən ixracatı 5 faiz artırma bilsəydilər bunun onlara gətirdiyi gəlir həmin ölkələrin aldığı yardımlardan 7 dəfə çox ola bilərdi. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, adambaşına düşən ÜDM ilə ixrac arasında birbaşa əlaqə onu göstərir ki, ixracatı yüksək olan ölkələrdə adambaşına düşən ÜDM daha çoxdur. İqtisadi artıma təsiri ilə yanaşı, iqtisadi artımın da ixracın genişlən-

dirilməsinə müsbət təsir göstərir (Yang-Marşal modeli 1985). Bu fikrə əsasən, iqtisadi artımın nəticəsi olaraq artan istehsal, daxili tələbatdan çox olduğuna görə istehsal edilmiş malların başqa ölkələrdə satılması üçün ixraca yönəlməsi qaçılmaz olacaq [9, s.83].

Hesablamalara (Anne Kruegerin araşdırmalarına) görə ixracdan daxil olan gəlirlərin 1 faiz artması, ÜDM-in təqribən 0,11 faiz artmasına gətirib çıxarır.

Bütövlükdə beynəlxalq ticarət və iqtisadi artım arasındakı əlaqə haqqında qeyd edilən fikirləri aşağıdakı istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Beynəlxalq ticarət istehsal amillərinin sahələrarası bölgüsünü yenidən dəyişir – ehtiyatların dəyişməsi effekti;

2. Beynəlxalq ticarət ölkə daxilində rəqabəti artıraraq səmərəliliyin yüksəldilməsinə yol açır – səmərələşdirici idxal hipotezi;

3. Bazar həcmi artıraraq, yerli istehsalçıların böyük ölçülü iqtisadiyyatlardan yararlanmasına kömək edir;

4. Ölkə daxilində mövcud olmayan xammal və materialların təmin edilməsinə şərait yaradaraq, beynəlxalq ixtisaslaşmanın təsiri altında səmərəliliyin artımına gətirib çıxarır;

5. Ölkələrarası bilik və informasiya axını asanlaşdıraraq texnoloji inkişafa təsir edir.

Hazırda dünya iqtisadiyyatında iqtisadi inkişafa ixracın artırılması hesabına nail olan çoxsaylı ölkələrin təcrübəsi bunu bir daha sübut edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hazırda hər bir ölkə istehsal etdiyi ÜDM-in bir hissəsini dünyanın digər ölkələrinə ixrac edir. Məsələn, Belçikada ÜDM-in 60 faizi, Avstriyada 31 faizi, Almaniyada 25 faizi ixrac olunur, Azərbaycanda orta hesabla 12 faizi (2023-cü ildə 52 faizini).

İxracın artırılmasının mühüm yollarından biri də səmərəliliyin yüksəldilməsidir. Məhz iqtisadiyyatda səmərəliliyin yüksəldilməsi istehsalın həcmi artırılmasına və ixracın genişləndirilməsinə əlverişli imkan yaradır.

Beynəlxalq ticarətlə yanaşı ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu da iqtisadi artımın əsas amillərindən biridir.

İqtisadi ehyatların kəmiyyətinin artırılması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilk növbədə investisiya tələb edir. Investisiya iqtisadi artımın əsas tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Ümumi iqtisadi tarazlıq modelində investisiya və onun təsiri məcmu tələbdə öz əksini tapdığı halda, iqtisadi artım modelində investisiya həm məcmu tələbdə, həm də məcmu təklifdə öz əksini tapır.

İqtisadiyyatda ÜDM-in artımına nail olmaq məqsədilə ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb məqbul hesab olunur. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi əlverişli investisiya mühütünün yaradılmasını da tələb edir. Hesablamalara görə (Levayn və Renelt) investisiyaların ÜDM-də 1 faiz

artması iqtisadi artım tempini ən azı 0,15 faiz sürətləndirir.

Bütövlükdə makroiqtisadi tarazlıq və məşğulluğun səviyyəsi iqtisadiyyata qoyulan investisiyanın həcmi ilə əlaqədardır. İnvestisiya ilə mühüm makroiqtisadi göstərici olan ÜDM arasında qarşılıqlı əlaqə və mütənəsiblik mövcuddur. Bu investisiya multiplikator anlayışıdır. Bu, investisiya ilə ÜDM arasında əlaqəni xarakterizə edir. C.M.Keynsə görə investisiya gəlir yaradır və nəticədə iqtisadi artım yüksəlir. Burdan aydın olur ki, investisiya artanda ÜDM də artır. Bu göstərir ki, investisiyanın iqtisadi artımda rolu danılmazdır.

Qeyd edək ki, İnkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-də investisiya qoyuluşlarının xüsusi çəkisi 45-50 faiz arasında tərəddüd edir. Ölkəmizdə bu ÜDM-in 20-22 faizini təşkil edir.

İndiki zamanda investisiyaların səmərəliliyinin müəyyən edilməsi hər bir ölkə üçün vacib bir məsələdir. Perspektiv inkişafın təmin edilməsində investisiyaların əhəmiyyəti onların yaratmış olduğu sosial-iqtisadi effektlə sıx əlaqədardır. BMT-nin Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının beynəlxalq investisiyalara aid ən son hesabatında xarici investisiyaları beş qrupda təsnifləşdirilmişdir:

1. İnvestisiya qoyuluşlarının və maliyyə mənbələrinin artırılması;
2. Daha mütərəqqi olan yeni texnologiyaların və texnikanın tətbiq edilməsi və inkişafı;
3. İxrac potensialının artırılması;
4. Məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi;
5. Ətraf mühitin qorunmasında müsbət təsir.

İqtisadi səmərəlik əmək məhsuldarlığının artırılmasında və vacib zəruriyyət kəsb edən başqa iqtisadi məsələlərin müsbət şəkildə həllində əks edilir. Bu yanaşmadan hal-hazırdakı şəraitdə qoyuluşların səmərəliliyinin müəyyən edilməsinin əsasən 2-sosial və iqtisadi aspektləri fərqləndirilir.

İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi aspektidə əhəmiyyətliyin müəyyən edilməsi zamanı əlaqəli və əsas istehsal məsrəflərinin daha da ətraflı şəkildə nəzərə alınmasına cəhd edilir. Burada ümumi məsrəfdə istehsalçıda, həmçinin istehlakçıda yaranmış olan effektin miqdarı müəyyənləşdirilir və ümumi iqtisadi əhəmiyyətliyin alınan effektin qoyuluşlara münasibəti olaraq dəyərləndirilir. Bu vaxt ümumiləşdirici göstərici olaraq xidmətin və ya məhsulun həcminin artımı təmin edildikdə kapital tutumunun dərəcəsi, məhsulun maya dəyəri, əmək məhsuldarlığı, məhsulun texniki keyfiyyət səviyyəsi, istehsalın davamlığı, xidmətin və ya məhsulun enerji və material tutumu, layihə gücünün mənimsənilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və b. müəyyən olunur [2, s.48].

Xarici investisiyalar, ölkəyə yüksək texnologiya gətirmə, yeni iş sahələri yaratma kimi birbaşa effektləri yanında, ölkədəki total məhsuldarlıq (productivity) səviyyəsini artırma kimi (yeni orqanizasiya şəkli, texniki bilgi və s. yoluyla) dolaylı effektlərə də sahibdir ki, bunların bir çoxunun tam

olaraq ölçülməsi qeyri-mümkündür.

Xarici investisiyaların iqtisadi artıma təkan verməsi yüksəkdir. Belə ki, xarici investisiyalar investisiya proseslərinin sürətləndirilməsi, milli kapitalın fəaliyyətinin aktivləşməsi və qəbul edən iqtisadiyyatın inkişafına keyfiyyətcə yeni meyllərin, təcrübənin gətirilməsi hesabına yuxarıda deyilən müsbət meyllərin əmələ gəlməsinə təsir göstərir. Bir çox hallarda bunlar öz ifadəsini idxalatçı ölkəyə inkişaf etmiş formada bazar münasibətləri elementlərinin ötürülməsində, yeni texnologiyaların tətbiqi hesabına texniki inkişafın sürətləndirilməsində, iqtisadiyyatın yeni sahələrinə və istehsala yönəltməklə onun strukturunun təkmilləşdirilməsində, daxili əmək ehtiyatlarının və təbii sərvətlərin daha tam və səmərəli istifadə edilməsində, iqtisadiyyatın ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsində, qəbul edən ölkənin ixracat potensialının yüksəldilməsində tapır. Beləliklə, xarici investisiyaları qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatına təsirinin əsas müsbət cəhəti ölkədə investisiya aktivliyinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Nəticədə isə iqtisadi artım sürətlənmiş olur. Başqa sözlə desək xarici investisiyaların keyfiyyət artımı və istifadəsinin yüksək səmərəliliyi ÜDM-in artımına səbəb olur.

İqtisadiyyatı və ixracı şaxələndirməklə neft-qazdan əldə edilən mənfəətlərdən asılılıq səviyyəsinin zəifləməsinə qısa müddət ərzində nail olmaq istəyən ölkəmiz üçün qeyri-neft sektoruna, əsasən də emal sənayesinə BXİ-in cəlb olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın milli iqtisadiyyat perspektivinə əsasən Yol Xəritəsində 2025-ci ilə qədər hökumətin nail olmaq istədiyi dörd hədəfdən birincisi “qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirilmiş birbaşa xarici investisiyaların qeyri-neftdəki payının 4 %-ə çatdırılması” kimi müəyyən olunub.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi artımında xarici ticarət və investisiyalarla yanaşı xidmətlər sahəsindəki ticarət də əhəmiyyətli rola malikdir. Belə ki, ölkəmizdə həm regional , hən də qlobal əhəmiyyətə malik olan nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunan gəlir və turizm xidmətlərindən daxil olan vəsaitlər hesabına iqtisadi artımın böyüməsinə imkan yaratmışdır. Burada nəqliyyat layihələrini, xüsusilə neft və qaz boru kəməri layihələrini, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, neft-qaz boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Ələt beynəlxalq Ticarət Limanı ölkəmizi mühüm nəqliyyat-kommunikasiya qovşaqlarından birinə çevirməklə Azərbaycanın iqtisadi-siyasi mövqeyini xeyli yüksəldibdir. Son vaxtlar İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa istiqamətlərindən olan Zəngəzur nəqliyyat-logistika dəhlizinin çəkilməsi yönündə görülən işlərin aparılması, ölkəmizin bu sahədə mövqeyini daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş yüksək iqtisadi göstəricilərin bünövrəsi Ümümmilli Lider Heydər Əliyev tərə-

findən neft strategiyasının həyata keçirilməsi oldu. Bu məqsədlə 1994-cü ilin sentyabrında dünyanın iri neft şirkətləri ilə - Əsrin müqaviləsi hesab olunan ilk neft kontraktı imzalanması ölkəmizin hazırkı iqtisadi artımın əsası olmaqla, hələ uzun müddət ölkəmizin iqtisadi böyüməsinə imkan verəcəkdir.

Hazırda isə ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ölkə regionlarının tarazlı inkişafının təmin edilməsi, Azərbaycanın regional və qlobal miqyasda mövqeyinin gücləndirilməsinə istiqamətlənən dövlət proqram və konsepsiyaların icrasının təmin edilməsi, o cümlədən meqalayihələrin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın neftdən asılılığının aradan qaldırılmasına və qeyri-neft bölməsinin inkişaf etdirilməsinə imkan verəcəkdir. Bu isə ölkəmizin iqtisadi artımının qeyri-neft ixracının hesabına əldə olunmasını təmin edəcəkdir.

İqtisadi artımın xarici iqtisadi amillərindən biri də valyuta əməliyyatları və valyuta məzənnələridir.

Maliyyənin qloballaşması şəraitində ölkələr arasında valyuta-maliyyə əlaqələrinin genişlənməsi valyuta məzənnələrinin dəyişməsinin iqtisadi artıma təsirini yüksəldir. Ümumiyyətlə, real valyuta məzənnəsinin iqtisadi artıma idxal və ixracın səmərəliliyinin dəyişməsinə və daxili bazarda milli istehsalçıların rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına, gəlirlərin ixracatçıların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsinə təsirləri var. Bu təsirin mexanizmi bundan ibarətdir ki, milli valyutanın qiymətdən düşməsi ixrac məhsullarının qiymətinin azalması və idxal məhsullarının qiymətinin artmasına səbəb olur. Bu da ölkədə istehsal olunan məhsulların səmərəliliyini yüksəldir, məhsul ixracının artmasına şərait yaradır ki, bu da öz növbəsində iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Milli valyutanın möhkəmlənməsində isə ənənəvi ixrac məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyi aşağı düşür, qeyri-neft sektoruna aid ixracın səviyyəsi azalır. Valyutanın real dəyəri artdıqca idxalyönümlü iqtisadiyyatda təklifin mühüm hissəsi idxal hesabına ödənilirdiyi üçün ölkədə yaranmış əlavə dəyər idxal olunan malların alınmasına sərf olunur. Bu baxımdan real valyuta məzənnəsinin artıb azalması ölkənin nəinki qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcminə, idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinə, eyni zamanda makroiqtisadi göstəricilərə, o cümlədən – ÜDM, investisiya qoyuluşu, sənaye məhsullarının fiziki həcminə də təsir göstərir.

İqtisadi artımın xarici iqtisadi amilləri sırasında beynəlxalq turizm də iqtisadi artımda mühüm rola malikdir və hazırda dünya iqtisadiyyatında sürətlə inkişaf edən bir sektora çevrilmişdir.

Son illərin statistik məlumatlarına görə beynəlxalq turizm dünyanın 83 faiz ölkəsinin gəlir mənbəyini təşkil edən 5 əsas sahədən biri, 38 faiz ölkənin isə valyuta gəlirlərinin əldə edilməsində əsas mənbədir. Turizm gəlirləri inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in 3 faizi ilə 10 faizi arasında dəyişir. Statistik məlumatlara görə, dünyada turizm gəlirlərinin ÜDM-ə təsiri orta he-

sabla 5 faiz, məşğulluğa təsiri 6-7 faizdir. İqtisadiyyatı diversifikasiya edilmiş ölkələrdə turizm gəlirlərinin ÜDM-ə təsiri 2 faiz qiymətləndirilir. Turizm sektorunun iqtisadiyyatda əsas rola malik olduğu ölkələrdə isə bu gəlirlərin ÜDM-ə təsiri 10 faiz təşkil edir. Bəzi ada ölkələrində bu göstərici 40 faizə qədərdir.

İqtisadi artımın xarici iqtisadi amillərinə nəqliyyat amili, o cümlədən ölkənin beynəlxalq nəqliyyat şəbəkələrinə qoşulma da əhəmiyyətli təsir göstərir.

Nəqliyyat amili ölkənin coğrafi mövqeyindən birbaşa asılıdır. Bu sahədə ölkəmizin potensial imkanları genişdir. Burada həm ölkəmizin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına nəqlinə imkan verən neft və qaz kəmərlərini əhatə edən boru gəmi nəqliyyatı, həm Asiyadan Avropaya əmtəə ixracına imkan verən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu nəqliyyatını, həm də Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət limanı çərçivəsində dəniz nəqliyyatını aid etmək olar ki, bu layihələrdən gələn gəlirlər ölkəmizin iqtisadi artımında əhəmiyyətli rol oynayır və hələ uzun müddət oynayacaqdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin əsas formalarından biri olan miqrasiya iqtisadi artımın amilləri içərisində mühüm yer tutur. Miqrantların öz ölkələrinə göndərdikləri pul köçürmələri daxili tələbin stimullaşdırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, investisiya qoyuluşunun artırılması baxımından iqtisadi artıma təsir göstərir. Bir çox ölkələrdə emiqrantların ödədikləri pullar həcminə görə xarici investisiyalardan sonra ikinci əsas paya malikdir. Miqrantlar tərəfindən köçürülən – daxil olan pul vəsaitləri makroiqtisadi artım üçün müsbət imkan yaradır. Aparılmış araşdırmalara görə, iqtisadiyyatı zəif olan ölkələrdə ev təsərrüfatlarının xərclərinin 20 faizə qədər bu vəsaitlər hesabına ödənilir.

Bütövlükdə iqtisadi inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasıdır. Bu, Azərbaycanın mövcud və potensial müqayisəli üstünlüklərini beynəlxalq bazarda reallaşdırma biləcək xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün iştirakçıların inkişaf istiqamətləri ilə əhatə olunur. Bu baxımdan, ölkəmiz üçün ən əsas məsələ iqtisadiyyatın, o cümlədən xarici iqtisadi sferanın modernləşdirilməsidir. Modernləşmə uzunmüddətli iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatda səmərəlilik və rəqabətqabiliyyətiliyyətin təmin edilməsinə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması problemlərinin həllinə kömək edəcək bir prosesdir.

Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin təhlili, son illər baş vermiş iqtisadi dəyişikliklərin müsbət olduğunu deməyə imkan verir. Bununla yanaşı, hesab edirəm ki:

1. İqtisadiyyatda xarici ticarətin strukturunun təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirərək ticarət əlaqələrimizi iqtisadi artımın təmin edilməsinə yönəldilməsi, bu istiqamətdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, xüsusilə istehsalın genişləndirilməsinə stimulaşdırılmasının sürətləndirilməsi daha məq-

sədəuyğun olardı;

2. Ölkənin iqtisadi artımının təmin edilməsi və artırılmasının əsas şərtlərindən olan qeyri-neft sektorunun inkişafı daha çox idxal əvəzləyici və ixrac yönümlülüyünə istiqamətlənməlidir;

3. Ölkəmizin ÜTT-yə üzvlüyün ölkənin həm xarici ticarət əlaqələrinin, həm də iqtisadi artımın artırılmasında rolunu nəzərə alaraq bu təşkilata üzvlüyünün sürətləndirilməsi zəruridir;

4. Azərbaycanda ixracın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında klasterlərin yaradılması və onların sonrakı inkişafına daha əlverişli şəraiti olan sahənin seçilməsi məqsədəuyğun olardı;

5. Respublikamızda ixrac potensialını artırmaq üçün ilk növbədə neft və qeyri-neft məhsullarının həm xammal, həm də onların emalını dərinləşdirmək, neft və neft-kimya məhsullarının istehsalının artırılması, habelə sənaye müəssisələri kompleks hesabına birgə müəssisələr təşkil etmək mühüm istiqamətlərdən hesab olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. – Bakı: Azərneşr, - 2003, - s.304.
2. Ələsgərov A.K. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı problemləri (kollektiv monoqrafiya) – Bakı: Elm, - 2007, - s.280.
3. Ələsgərov A.K. Qloballaşma şəraitində müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası, reallıqlar və qarşıda duran bəzi problemlərin həlli barədə // “Modernləşmə xətti” jurnalı - 2010, - N1-2.
4. Haydar Baş Milli iqtisadi model. - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 2005, - s.306
5. Həsənov R. İqtisadi inkişaf və iqtisadiyyat. – Bakı: - 2001, - s.74.
6. Həsənlı Y., Həsənov F. İqtisadi artımın Domar və Harrod modellərinin Azərbaycan iqtisadiyyatı təmsalında realizasiyası (Milli iqtisadiyyatın problemləri- məqalələr toplusu). I buraxılış. - Bakı: Elm, - 2006.
7. Şəkərlıyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi (Monoqrafiya) Bakı: İqtisad Universiteti, - 2011, - 542 s.
8. Qasımlı Vüsəl iqtisadi artım. – Bakı: “AzPrint MMC” Nəşriyyatı, - 2021, - 234 s.
9. Qənbərov F.Ə. Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım. – Bakı: Elm, - 2012, - 448 s.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Г.Г.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

Экономический рост является одной из важных проблем экономики и экономической науки. Во все времена проблема обеспечения экономического роста и устойчивого экономического развития была и остается актуальной проблемой для стран. Попытка добиться экономического роста является общей человеческой тенденцией и считается главной задачей, стоящей перед экономикой. Экономическая политика, реализуемая правительствами практически всех стран, включая экономи-

ческие реформы, направлена на решение проблемы экономического роста. Экономический рост считается показателем развития экономики страны. Экономический рост рассматривается как неотъемлемый элемент экономического прогресса. Это экономическая цель, принятая каждым обществом. Поэтому каждая страна старается использовать все потенциальные возможности для обеспечения экономического роста. Экономический рост обеспечивается как за счет внутренних, так и внешних возможностей страны. Использование внешних факторов наряду с внутренними в обеспечении экономического роста приобретает большее значение в ситуации, когда ресурсы ограничены и неравномерно распределены. В современное время достижение экономического роста за счет расширения различных форм экономических связей между странами стало приоритетным направлением экономической политики большинства стран мира. С этой точки зрения необходимо рассмотреть связь экономического роста с внешними факторами и моделями развития, основанными на внешнеэкономических связях. Это, в свою очередь, делает важным изучение роли внешних факторов в экономическом росте.

Ключевые слова: экономический рост, экономическое развитие, устойчивое развитие, внешние факторы, внутренние факторы, внешняя торговля, интенсивный и экстенсивный рост

ECONOMIC GROWTH AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

H.H.ASLANOV

SUMMARY

Economic growth is one of the important problems of economics and economic science. At all times, the problem of ensuring economic growth and sustainable economic development was and remains an urgent problem for countries. The attempt to achieve economic growth is a general human tendency and is considered the main task facing the economy.

Economic policy implemented by the governments of practically all countries, including economic reforms, is aimed at solving the problem of economic growth. Economic growth is considered an indicator of the country's economy. Economic growth is considered as an integral element of economic progress. This is an economic goal accepted by every society.

Therefore, each country tries to use all potential opportunities to ensure economic growth. Economic growth is ensured both at the expense of internal and external opportunities of the country. The use of external factors along with internal ones in ensuring economic growth becomes more important in a situation where resources are limited and unevenly distributed. In modern times, achieving economic growth due to the expansion of various forms of economic ties between countries has become the priority direction of the economic policy of most countries in the world. From this point of view, it is necessary to consider the relationship between economic growth and external factors and development models based on foreign economic ties. This, in turn, makes it important to study the role of external factors in economic growth.

Keywords: economic growth, economic development, sustainable development, external factors, internal factors, foreign trade, intensive and extensive growth

SOSIAL ELMLƏR VƏ PSIXOLOGİYA

УДК 316.334:7

КУЛЬТУРА КАК ПРОГРАММИРОВАНИЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Н.Э.МИКАИЛОВА

Бакинский государственный университет
mikailova12@yahoo.com

Культура связана с духовным миром человека, отражает его духовное бытие. К сожалению, в современном обществе обозначилась ситуация кризиса культуры. Философия рассматривает культуру как совокупность представлений о ценностях и идеалах, реализация которых происходит путем создания высоких в духовно-ценностном смысле предметов культуры. Развитие культуры ведет к повышению гарантий свободного развития, значимости индивидуальной свободы личности. Культура не может существовать вне деятельности человека. В основаниях культуры находятся ценности, идеалы, нормы и правила поведения людей, которые не только программируют способы их деятельности, но и обеспечивают выживание и совершенствование человечества.

Конкретная система ценностных ориентаций и их иерархии выступают регуляторами развития и активности личности, способствуют ее социализации. Американский социолог А.Тоффлер писал, что будущее человечества во многом зависит от того, какие ценности будут определять решения людей.

Ключевые слова: духовное пространство, творческий поиск, культурная деятельность, свободное развитие, образ, символ, коммуникация, социальная полезность

Актуальность проблемы

Теоретическое осмысление культуры занимает особую роль в современном обществе. Свидетельством этого является основание в XX веке американским ученым Л.О.Уайтом научной дисциплины культурологии. Культура понимается как целостная система, играющая значительную роль в жизни человека и общества, определяющая динамику общественных процессов и воздействующая на все стороны общественной жизни. Общность культуры способствует тому, что то или

иное общественное образование обретает целостность и упорядоченную структуру.

Будучи связанной с духовным миром человека, культура отражает духовное бытие человека. Произведения культуры проникают во внутренний мир человека и дают информацию в виде живописи, архитектуры, скульптуры, и т.д., дают возможность для философского осмысления человека. Они возвышают и облагораживают человека, предохраняют от варварства и обскурантизма. К сожалению в XX в., вследствие небывалого прогресса науки и техники, а также культурной дифференциации в обществе обозначилась ситуация кризиса культуры. Культура постепенно утрачивает свою целостность, происходит распад целостного культурного организма. Проблему сохранения целостности культуры нельзя решить на все времена, она требует постоянного духовного осмысления и связана с производством культуры. Э.Кассирер писал, что философское постижение культуры «не удовлетворяется конечным продуктом, не желает понять и тот особенный способ производства, который производит данный продукт. Ведь от этой производительной активности в конечном итоге зависит не только язык, но и миф, и религия, и искусство. Понять и прояснить это для каждой отдельной отрасли духовной деятельности человека, понять во всей ее индивидуальности и особенности, во всей неповторимости формы и способа существования должна философия» [11, с.111].

Философия рассматривает культуру как совокупность представлений о ценностях и идеалах, которые в большинстве случаев имеют религиозное происхождение, являются ориентирами и образцами для человеческой деятельности.

Степень разработанности проблемы

Философия культуры рассматривает основные модели культуры: натуралистическую, классическую, неклассическую. Можно выделить такие подходы, как структуралистский, социологический, гуманитарный, аксиологический. Наиболее значимым является деятельный подход, в котором культура рассматривается как способ человеческой жизнедеятельности, как диалектический процесс, состоящий из единства объективных и субъективных моментов. Это дает основание рассматривать культуру как механизм, стимулирующий и программирующий активность людей в обществе, способ деятельности (В.Давидович, Ю.Жданов), «технологический контекст деятельности» (З.Файнбург), как то, что придает человеческой активности внутреннюю целостность и направленность (В.П.Большаков), стимулирует творческий процесс (А.С.Кармин). В этом качестве культура рассматривается как способ регуляции, сохранения, воспроизводства и развития общества,

основа творческой активности человека, механизм детерминации человеческой деятельности в обществе, так называемая «технология» человеческой деятельности.

Деятельностный подход тесно связан с семиотическим подходом, согласно которому культура рассматривается как внебиологический знаковый механизм передачи опыта через знаковую совокупность деятельностных схем, обеспечивающих социальное наследование (М.Петров). Символы и знаки являются средствами реализации ценностей, идеалов и смыслов культуры.

Существует также взаимосвязь между деятельным и гуманитарным подходами. Выступая механизмом человеческой деятельности, культура также способствует воспроизводству человека во всей его универсальности, способствует созиданию человеческого в человеке, его духовной сущности.

Таким образом, философия изучает культуру как всеобщую характеристику мира, как выражение стремления к безграничности и универсальности человеческого развития. Преобразуя в процессе своей культурной деятельности природу, человек формирует самого себя, перестраивает свою природу. Об этом писал французский культуролог Жан Мари Бенуа: «Культура – это специфика человеческой деятельности, то, что характеризует человека как вид. Напрасны поиски человека до культуры, появление его на арене истории надлежит рассматривать как феномен культуры. Она глубочайшим образом сопряжена с сущностью человека, является частью определения человека как такового» [4, с.217].

В процессе культурной деятельности человек стал возводить над природой мир культуры как ступень мировой эволюции.

Специфика культурной деятельности и культуры

Культурная деятельность понимается как свободная активность человека. Человеческая деятельность многообразна, но только та деятельность, которая представляет собой прорыв в новое духовное пространство, содержит творческий поиск, является культурой. Культура также является видом коллективной деятельности. Человек включается в коллективность, создает социальную общность, в основе которой находятся программы культурной жизнедеятельности. Культурные коды и языки составляют механизм передачи этой программы. Объектом культурной деятельности является все, что подвержено преобразованию, а субъектом – человек как носитель культурно-исторической активности.

Культура является творческой деятельностью, она детерминирована сущностными силами человека и представляет собой социокуль-

турный механизм переработки и создания новых смыслов. Реализация этих смыслов происходит путем создания высоких в духовно-ценностном смысле предметов культуры.

Отличительной особенностью культурной деятельности является свобода, а также наличие целей. Это целенаправленный, сознательный и свободно ориентированный процесс. Развитие культуры ведет к повышению гарантий свободного развития, значимости индивидуальной свободы личности. Посредством творческой деятельности культура связывает природу и общество. При этом «в основу понимания культуры кладется исторически активная творческая деятельность человека и, следовательно, развитие самого человека в качестве субъекта деятельности. Развитие культуры при таком подходе совпадает с развитием личности... в любой области общественной деятельности» [9, с.36]. П.А.Флоренский пишет, что «в основе культурных ценностей находится религиозный культ. Религиозные мифы, формулы, термины получают далее самостоятельный рост, автономно усложняются, отдаляются и отделяются от культа, делаются светскими – литературными и научно-философскими сюжетами, формулами и терминами и, в конечном выстраивании собственно религиозного обрядового действия, порождают светскую философию, светскую науку, светскую литературу» [15, с.117].

По мнению Н.А.Бердяева, символический характер свидетельствует о близости культуры и религии. Свой символизм культура получила от культовой символики. Духовное содержание культуры выражено не реалистически, а символически. Все достижения культуры по природе своей символичны. В ней даны не последние достижения бытия, а лишь символические его знаки. Такова же и природа культа, которая есть прообраз осуществленных божественных тайн [3].

По словам Н.Бердяева, «культура не есть осуществление новой жизни, нового бытия, она есть – осуществление новых ценностей. Все достижения культуры символичны, а не реалистичны. Новая жизнь, высшее бытие дается лишь в подобиях, образах, символах» [2, с.164].

Каждый человек по-своему входит в мир культуры. Как правило, культура становится для него онтологической потребностью, человеческие потребности ведут человека к поиску новых образов в культуре. Культура не может существовать вне деятельности человека. По словам Н.Бердяева, культура всегда неудача, ибо не может ответить на онтологический «вызов» человека, не может ввести его в мир абсолютного бытия. Культурный человек есть противопоставление хаосу душевной жизни, есть поиск смысловой явленности миру.

Существует взаимосвязь между культурой и идеологией. Также, как культура, идеология регулирует социальные отношения, представ-

ляет собой систему образцов мышления и деятельности, в ней значительное место занимают знаковые структуры. Идеология содержит в себе цели человеческой деятельности по сохранению или изменению социальной действительности. Идеология соприкасается с такими социальными явлениями, как философия, миф, наука, утопия. Особенностью идеологии является то, что она целеориентирована, содержит в себе социальные масштабные цели и выносит их на передний план. В результате интеграции с культурой идеология становится способом социальных взаимодействий, условием решения частных и повседневных задач. Постепенно идеология превратилась в набор общеобязательных правил и стала элементом повседневной культуры.

Необходимым элементом культуры является религия, религиозная деятельность. Английский философ Ф.Бэкон рассматривал религию как важное средство коммуникации: «Религия – наиболее важные связующие узы человечества». Идеи социальной полезности религии развивались Г.Гоббсом. Гегель рассматривал религию в свете движения мировой истории, Кант понимал религию в качестве регулятивного принципа чистого разума и основы практического разума. Постепенно стало ясно, что религия глубоко укоренена в культуре. О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин считают религию важным признаком социального здоровья, М.Вебер рассматривал религию важным детерминирующим фактором успешной экономической деятельности, опорой предпринимательской деятельности. Т.Парсонс понимал религию как элемент социальной организации. К.Ясперс писал о связи человека с миром трансцендентного и роли «осевой эпохи» в дальнейшем развитии человечества. «Отрыв культуры от ее религиозных основ не может остаться без роковых последствий. Подлинный культурный расцвет невысказан без духовной жизни» [12, с.31].

Э.Дюркгейм рассматривал религию особой формой утверждения социальной солидарности, статус религии приобретает большинство культурных акций [8, с.64].

Для М.Вебера религия является основой ценностной рациональной деятельности, формулирования смысложизненных задач. Система религиозных представлений составляет основу нравственности. Религиозная система ценностей определяет развитие целых культурных миров. Протестантизм в Европе способствовал установлению капитализма, экономическому процветанию [5, с.45-63]. Религиозная деятельность способствует реализации предназначения человека.

У.Джеймс писал, что переход от неверия к вере ведет к сильному духовному подъему общества, сообщает ему дополнительную энергию [7, с.52-56].

В современной науке религия понимается как фактор социальной активности, интеграции и стабилизации общества, побуждающий творческие потенции человека, она является духовной основой социальных преобразований.

Культура как детерминирующий фактор человеческой деятельности

Идеалы являются целью общественно-исторического развития, руководящим принципом деятельности по преобразению общества. В них проявляется нравственный аспект любого действия.

Источником возникновения идеала является общественное бытие и материальный мир, они адекватно отражают в сознании реально существующую тенденцию развития общества и являются реально достижимой целью.

Идеал находится в основе всякой общественной деятельности. Сферой наибольшего образного воплощения идеала является искусство. В искусстве эстетический идеал способствует типизации и находит свое опосредованное выражение в художественном творчестве, в эстетических идеалах художников.

Впервые вопрос о выражении в искусстве идеала человека был разработан Сократом. Центральное место уделено категории идеала в трудах Гегеля. Он показал, что «в искусстве идеал – это не абсолютная абстракция, не понятие, а образ совершенства и живая индивидуальность [6, с.165].

В борьбе за передовые идеалы видели назначение искусства и представители прогрессивной общественной мысли Азербайджана (Мирза Шафи Вазех, Мирза Фатали Ахундов, Гасан бек Зардаби). Видя задачу искусства в облагораживании людей, М.Ф.Ахундов писал: «Наша цель заключается в том, чтобы высоко поднять знамя свободы, справедливости и дать народу возможность спокойно строить свою жизнь, идти к благоденствию и достичь счастливого существования» [1, с.28].

В материалистическом понимании, эстетический идеал обращен в будущее на основе раскрытия реальных возможностей настоящего. Осознавая природу и содержание идеала, человек становится целеустремленней, стремится к достижению его. Идеал понимается как диалектические единство мечты и реальности, должного и сущего, цели и средств ее реализации. Идеал является частью мировоззрения, и когда мы говорим, что художник оценивает действительность с определенных мировоззренческих позиций, то главенствующую роль в этой оценке отводится идеалу, так как с ним соотносит художник действительность, за него борется, во имя его создает свои произведения. «Идеал – не просто личная мечта отдельного человека, а общественная потребность, осознанная классом, обществом, народом» [13, с.79].

Эстетический идеал нельзя отделять от всего неэстетического, то есть политических, философских, научно-теоретических идей и т.д. Он связан с идеологическими тенденциями эпохи и является их выражением. Формирование эстетического идеала происходит в обществе, он имеет общественное содержание, способствует формированию личности и является детерминантой всякой социально полезной деятельности. Диалектика общественного и личного состоит в том, что при сформировавшемся индивидуальном идеале, личность оказывает обратное воздействие на эстетический идеал и формирует его. Общественное назначение идеала реализуется только тогда, когда он становится внутренним убеждением личности и мотивом ее деятельности. Эстетическая активность является видовой модификацией социальной активности, одним из аспектов ее многообразия.

В эстетическом идеале общество оценивается через познание и изображение человека. Реализация эстетического идеала связана с творческой активностью личности. Являясь феноменом духовной культуры, он отражает не только действительность, но и определенный тип культуры в данную эпоху.

Важным системообразующим элементом культуры являются также и ценности. Они составляют мир культуры. Культура – не застывшая иерархия человеческих ценностей, это человеческая деятельность по реализации этих ценностей. В основе этой деятельности находится потребность закрепить себя в вечности как свободное существо. Ценности выступают в виде знаков, символов. Давая определение культуры как совокупности «символических форм» (Э.Кассирер), или как универсальной структуре человеческого сознания (Э.Гуссерль), или как «осевой изначальности» (К.Ясперс), каждый автор имеет в виду наличие в культуре универсальных форм, которые человек интерпретирует. Например, безусловными ценностями для каждого человека являются истина, доброта, красота, которые он интерпретирует в каждой конкретной ситуации.

Культура – это набор ценностей, находящихся в состоянии иерархии. Ценность представляет собой личностно окрашенное отношение человека к миру, возникшее не только на основе знания и информации, но также и жизненного опыта людей.

Система ценностей имеет **антропологический характер**. Главной ценностью является человек, его жизнь и благо, все, что служит человеку и включается в общественный прогресс, соответствует его интересам и способствует его всестороннему развитию.

Человеческая деятельность носит целеполагающий характер. В основе формирования целей находятся интересы и потребности чело-

века. Ценности, идеалы и нормы являются ориентирами человека при выборе и реализации цели. Норма социальна, это общепризнанная в определенной социальной среде совокупность требований, регулирующих поведение людей, все иные формы их деятельности [14, с.52]. В основе упорядоченного общественного взаимодействия индивидов и групп находится система социальных норм. Нормы формируются на основе принятых в данном обществе представлений о ценностях.

Ценности имеют положительную значимость по отношению к человеку, его целям, идеалам. Они соотносятся с представлениями об идеале человека, придают смысл человеческой жизни, являются духовными опорами, ориентируют человеческую жизнь в определенном направлении. Личностные ценности отражаются в сознании в форме ценностных ориентаций. «Ценностные ориентации – это отношения личности к социальным ценностям, выступающие в качестве регуляторов ее поведения. Совокупность типичных ценностных ориентаций, свойственных какой-либо социальной группе, называют социальным характером» [10, с.121].

П.Сорокин в труде «Человек. Цивилизация. Общество» рассматривает роль ценностей в духовном становлении человека и возрождении культуры. Конкретная система ценностных ориентаций и их иерархии выступают регуляторами развития личности. Они находятся в основе норм и правил поведения личности и способствуют социализации личности. Социализация предполагает усвоение социального опыта и формирует социальную активность личности. Импульсом действий и самоактуализации личности является система ее ценностных ориентаций. Первостепенное влияние на социализацию личности имеют такие ценности, как добро, справедливость, красота, истина, смысл жизни и т.д. Их реализация равносильна самоактуализации личности.

Ценности являются более подвижными, чем культурно-исторические стандарты. В рамках одной культуры может произойти смена ценностных ориентаций. Д.Бэлл в книге «Культурные противоречия капитализма» показывает, что на протяжении капиталистической формации менялись ценностные ориентации от протестантской этики до модернизма. Иногда с гибелью культуры ценности сохраняются и возрождаются в другой культуре. Поскольку все культуры взаимосвязаны, то существуют межкультурные ценности, при этом сохраняется специфика ценностей каждой культуры.

В процессе исторического развития одни социальные реалии сменяются другими, появляются новые ценности. Часто поляризация ценностей ставит человека в положение выбора жизненных установок. Зарождение новых жизненных ориентаций усиливают меру челове-

ской ответственности людей за свои поступки.

Вторая половина XX века характеризуется глубокой переоценкой ценностей. Традиционное общество сменилось компьютерной цивилизацией, индустриальное общество – постиндустриальным, модернизм – постмодернизмом. Происходит переоценка представлений о критериях прогресса, о средствах разрешения межгосударственных и национальных конфликтов. В связи с этим американский социолог А.Тоффлер в предисловии к книге «Ценности и будущее» писал, что перед человечеством сегодня открыты богатые и разнообразные возможности дальнейшего развития. Но какое будущее оно выберет, будет во многом зависеть от ценностей, которые определяют процесс принятия им решений.

Таким образом, в основаниях культуры любого народа содержатся сходные культурные универсалии, в которых выражаются общечеловеческие ценности и идеалы, нормы и правила поведения людей. В разных культурах они проявляются в разных формах. Вне этих ценностей культуры не сохраняются.

Несмотря на то, что общечеловеческие нравственные нормы часто нарушаются, они не дискредитируются, а наоборот, все больше закрепляются и сохраняются во всех культурах на протяжении веков. Эти нормы формируют подлинно человеческие способы поведения и деятельности и способствуют тому, что культура делает человека – человеком, с группы людей – человеческим сообществом. **Культурные идеалы, нормы и ценности** не только программируют способы деятельности людей, но и обеспечивают выживание и совершенствование человечества; они сохраняются, передаются из поколения в поколение, укореняются в психике и поведении людей и тем самым обеспечивают единство всех культур и однолинейность мирового культурно-исторического процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахундов М.Ф. Избранные философские произведения. – Баку: Академия Наук АССР, - 1953, - 388 с.
2. Бердяев Н. Смысл истории. – Москва: Наука, - 1990, - 371 с.
3. Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства. – Москва: ИМА-пресс, - 1994, - 285 с.
4. Benoist J. de. Les idees a l'eudoit. – Paris: - 1979.
5. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Вебер М. Избранное. Образ общества. – Москва: Прогресс, - 1994, - 804 с.
6. Гегель. Эстетика. – Москва: Искусство, - 1968. - Т.І, - 326 с.
7. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. – Москва: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, - 1910, - 518 с.
8. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. // Социология религии: классические подходы. – Москва: АСТ, - 1994, - 447 с.
9. Злобин Н.С., Межуев В.М. Культура – человек – философия: к проблеме интеграции и развития. // Вопросы философии, - 1982. - №1.

10. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Лекции по философии. - Екатеринбург, - 1992, - 815 с.
11. Кассирер Э. Лекции по философии и культуре. // Культурология. XX век: Антология. – Москва: Академический проект, - 1995, - 269 с.
12. Мень А. История религии. В семи томах. Т. 1, - Москва: Форум-Инфо-М, - 1998, - 216 с.
13. Муриан В.И. Эстетический идеал. – Москва: Искусство, - 1986, - 247 с.
14. Современная философия: словарь и хрестоматия. - Ростов-на-Дону: 1995, - 827 с.
15. Флоренский П.А. Из богословского наследия. // Богословские труды. – Москва: Академический проект, - 1977, - 524 с.

MƏDƏNİYYƏT İNSAN FƏALİYYƏTİNİN PROQRAMLANMASI KİMİ

N.E.MİKAYİLOVA

XÜLASƏ

Mədəniyyət insanın mənəvi dünyası ilə bağlıdır və onun mənəvi varlığını əks etdirir. Təəssüf ki, müasir cəmiyyətdə mədəni böhran vəziyyəti yaranıb. Fəlsəfə mədəniyyəti dəyərlər və ideallar haqqında ideyalar məcmusu kimi qəbul edir, onların həyata keçirilməsi mənəvi və dəyərli mənada yüksək mədəniyyət obyektlərinin yaradılması ilə baş verir. Mədəniyyətin inkişafı azad inkişafın təminatlarının artmasına və fərdi azadlığın əhəmiyyətinə səbəb olur. İnsan fəaliyyəti olmadan mədəniyyət mövcud ola bilməz. Mədəniyyətin əsasları insanların dəyərləri, idealları, normaları və davranış qaydalarıdır ki, bunlar təkcə onların fəaliyyət yollarını proqramlaşdırmır, həm də bəşəriyyətin yaşamasını və təkmilləşməsinə təmin edir.

Müəyyən bir dəyər yönümləri sistemi və onların iyerarxiyaları fərdin inkişafı və fəaliyyətinin tənzimləyicisi kimi çıxış edir və onun sosiallaşmasına kömək edir. Amerikalı sosioloq A. Toffler yazırdı ki, bəşəriyyətin gələcəyi əsasən insanların qərarlarını hansı dəyərlərin müəyyən edəcəyindən asılıdır.

Açar sözlər: mənəvi məkan, yaradıcı axtarış, mədəni fəaliyyət, sərbəst inkişaf, obraz, simvol, ünsiyyət, sosial faydalılıq

CULTURE AS PROGRAMMING HUMAN ACTIVITY

N.E.MIKAILOVA

SUMMARY

Culture is connected with the spiritual world of man and reflects his spiritual existence. Unfortunately, a situation of cultural crisis has emerged in modern society. Philosophy considers culture as a set of ideas about values and ideals, the implementation of which occurs through the creation of cultural objects that are high in the spiritual and valuable sense. The development of culture leads to increased guarantees of free development and the importance of individual freedom. Culture cannot exist without human activity. The foundations of culture are values, ideals, norms and rules of behavior of people, which not only program the ways of their activities, but also ensure the survival and improvement of humanity.

A specific system of value orientations and their hierarchies act as regulators of the development and activity of the individual and contribute to his socialization. American sociologist A. Toffler wrote that the future of humanity largely depends on what values will determine people's decisions.

Keywords: spiritual space, creative search, cultural activity, free development, image, symbol, communication, social utility

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****İsmayılov R.R.**

Konstitusiyaya nəzarətin Avropa modeli həqiqətən mərkəzləşdirilmişdirmi? 5

İsmayılov X.C.

Siyasi-hüquqi mədəniyyətin formalaşması və inkişafında xarizmatik lider amili 21

Qəfərov M.S., Rüstəmov R.H.

Cinayət mühakimə icraatında müdafiəçinin prosessual statusunun təkmilləşdirilməsi haqqında..... 34

Səlimova L.K.

Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında konvensiyada qorunan qrupların xüsusiyyətləri 46

Yavərzadə Y.E.

“Hüquq mənbələri” kateqoriyası 62

Ələkbərov E.İ.

Avtomobil travmaları zamanı küt kəllə-beyin travmalarının biomexaniki xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müasir müayinə metodlarından istifadə edərək onların məhkəmə-tibbi baxımdan qiymətləndirilməsi 71

Əliyev Ə.E.

Sənaye mülkiyyəti obyektləri və müasir dövrdə onların hüquqi mühafizəsi 77

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İQTİSADİYYAT**Aslanov H.H.**

İqtisadi artım və xarici iqtisadi əlaqələr 90

SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA**Mikayılova N.E.**

Mədəniyyət insan fəaliyyətinin proqramlanması kimi 105

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Исмаилов Р.Р.

Так ли централизована европейская модель конституционного контроля? 5

Исмаилов Х.Дж.

Фактор харизматического лидера в формировании и развитии политико-правовой культуры 21

Гафаров М.С., Рустамов Р.Г.

О совершенствовании процессуального статуса защитника в уголовном процессе 34

Салимова Л.К.

Характеристика защищаемых групп по согласию конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него 46

Яверзаде Я.Э.

Категория «Источники права» 62

Алекперов Э.И.

Учитывая биомеханические особенности тупых травм головы, полученных при автокатастрофах, их судебно-медицинскую оценку можно проводить с использованием современных методов экспертизы 71

Алиев А.Э.

Объекты промышленной собственности и их правовая охрана в современную эпоху 77

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ЭКОНОМИКА

Асланов Г.Г.

Экономический рост и международные экономические отношения 90

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ПСИХОЛОГИЯ

Микаилова Н.Э.

Культура как программирование деятельности человека 105

CONTENTS

LAW

Ismayilov R.R. Is the European model of constitutional review so centralised?.....	5
Ismayilov Kh.J. Factor of a charismatic leader in the formation and development of political and legal culture	21
Gafarov M.S., Rustamov R.H. On the improvement of the procedural status of the defender in the criminal trial	34
Salimova L.K. Characterization of protected groups in the convention on the prevention and punishment of the crime of genocide.....	46
Yaverzade Y.E. The category “sources of law”	62
Alakbarov E.I. Considering the biomechanical characteristics of blunt head injuries sustained during car accidents, their forensic evaluation can be conducted using modern examination methods	71
Aliyev A.E. Industrial property objects and their legal protection in the modern period.....	77

INTERNATIONAL RELATIONS AND ECONOMY

Aslanov H.H. Economic growth and international economic relations	90
---	----

SOCIAL SCIENCES AND PSYCHOLOGY

Mikhailova N.E. Culture as programming human activity	105
---	-----

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 03.06.2024
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,5 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az
www.bsu.edu.az